

Чумъакул Ҳамроев

Асрори
нақди адабӣ

Ҷумъақул Ҳамроев

Асрори нақди адабӣ

Душанбе
2005

ББК 83.3 тоҷик +83.3 (2 тоҷик)
Ҳ - 38

Ҷумъакул Ҳамроев. Асрори нақди адабӣ.
Душанбе. "Деваштич", 2005, 128 саҳ.

Муҳаррири масъул:
Академик Ботир Валихоҷаев

Дар китоби «Асрори нақди адабӣ» маълумоти муҳим доир ба нақди адабӣ фароҳам омадааст. Муаллиф дар заминаи маводи фаровони назарӣ ва таҷрибаи илмию омӯзгорӣ хеш доир ба мафҳуми нақд, илми нақди адабӣ ва вазифаҳои он, масъулияти мунаққид, моҳияти санъати наққодӣ, анвоъ ва равишҳои нақди адабӣ, мушкилот ва жанрҳои нақд маълумоти судмандеро дар ихтиёри алоқамандони ин соҳа, аз ҷумла, донишомӯзони факултаи филология мегузорад.

МУҚАДДИМА

Накди адабии имрӯза ҳамчун як шоҳаи илми адабиётшиносӣ ташаккул ёфта, бешак, ҳамчун илми хосӣ тадқиқи адабиёт нуфуз пайдо кард. Ҳарчанд баъзе омилҳо ва сабабҳои, ки ба пешрафти нақди асил монев мешаванд, ҳанӯз вучуд дошта бошанд ҳам, нақд дар маҷмӯи роҳи дурусти инкишофро паси сар карда, барои пешрафти адабиёт судманд омад. Махсусан таваҷҷӯҳе, ки дар даҳсолаҳои охир ба нақди адаби буд, то ҳадде заминаҳои устувори пешрафти онро муҳайё сохт. Илова ба ин шавқу рағбате, ки ҷавонони донишомӯз барои фаҳму шинохти осори адаби доштанд, мусоидат кард то ин соҳа мавриди таваҷҷӯҳ қарор гирад.

Бо вучуди ин ҳанӯз нақди моро наметавон комилан корсоз ва ҳадафгир хонд. Махсусан солҳои охир таваҷҷӯҳ ба масоил ва мушкилоти бунёдии он хеле заъиф гардид. Шояд яке аз сабабҳои бетаваҷҷӯҳӣ ба ин соҳа душвориҳои иҷтимоӣ ва равонӣ буд, ки боиси пайдоиши нақди ҳарза ва камсӯд гардид. Рӯзномаву маҷаллаҳо мувофиқи табъ ва хости худ нақди соддаи расонаиро шакл медиҳанд, ки ба суди адабиёт нахоҳад буд. Дар ин раванд, ба ҷуз як-ду нафар, дигар мунаққидони ботаҷрибаву донишманд хомӯшӣ ва бетарафиро ихтиёр кардаанд, ки зиёда зиёновар аст.

Чунин вазъият ва таваҷҷӯҳи алоқамандони нақди адабиҳо ба назар гирифта, мо кӯшиш кардем, ки маълумоти дақиқ ва комили назариҳо дар ин боб фароҳам оварем. Махсусан дар ҳоле, ки бисёр дастурҳои назарии то имрӯз ба чоп расида дар зери таъсири идеологӣ замони шуравӣ таълиф шуда, ҳадафҳои умумиинсонӣ ва адабиёти асилро фуру гузоштанд. Муаллиф бо назардошти ин ҳолат дар заминаи адабиёти назарии дастрас, таҷрибаи нақди қадим ва навин ва мушоҳидаҳои хеш ин китобро омодаи чоп кард.

Шояд муаллиф дар роҳи таълифи ин китоб душвориҳои пешорӯ дошт, вале ба ҳар ҳол хулосаҳои муаллиф дар

заминаи мутолиъа ва мушоҳидаҳо шакл гирифта, қабл аз ҳама, ба таҷрибаи адабиёти тоҷик, хоса нақди солҳои охир таъя дошт.

Мо хостем ба воситаи ин китоб ҷавононеро, ки завқи шинохт ва идроки осори асили ҳунардоранд, ба равишҳои усулҳои бунёди нақди адабӣ ошно созем, то ин кор заминае бошад барои эҷоди нақди рост, бе ғараз ва муфид. Агар муаллиф ба яке аз ин ҳадафҳо даст ёфта бошад заҳмати худро зоеъ намениносад.

НАҚДИ АДАБИ ВА МОҲИЯТИ ОН

1. Мафҳуми нақд, 2. Илми нақди адабӣ ва вазифаҳои он. 3. Масъулияти мунаққид ва санъати наққодӣ. 4. Анвои нақди адабӣ.

Нақди адабӣ яке аз қисматҳои илми адабиётшиносӣ мебошад, ки осори бадеӣ ва ё силсилаи асарҳоро сари вақт таҳлил карда, арзиши бадеӣ ва ҳунарии онҳоро муайян мекунад. Ин соҳаи адабиётшиносӣ ба маънои том дар рӯзгори мо ташаккул ёфта, ба илми таҳқиқ ва баррасии адабиёт табдил ёфт. Ин илмро дар фарҳангҳои истилоҳии тоҷикӣ танқиди адабӣ зикр кардаанд, ки тарҷумаи таҳтуллафзи “литературная критика”-и русӣ аст. Дар таърихи гузаштаи адаби форсии тоҷикӣ ин илмро бо номи “нақди адабӣ” ва ё “нақди шеър” ёд кардаанд.

Маънии лафзи “нақд” дар луғат “беҳин чизе баргузидан” аст. Ба қавли аксари аҳли луғат маънии нақд назар кардан ба дирҳам аст то дар он “сараро аз сақат бозшиносанд”. Ин калима маънии “айбҷӯӣ” низ дорад, зеро вақте беҳин чизеро мегузинед ё интихоб мекунад, ногузир айби онро низ таъин хоҳед кард. Чун сайри таърихӣ онро пеши назар оварем, мебинем, ки ин маънӣ аз қадим тавассути ин луғат ифода меёфтааст.

Луғати нақдро, ки аслан лафзи арабист, дар форсии тоҷикӣ ва ҳам арабӣ аз замони қадим маҷозан дар мавриди шинохт ва баррасии ҳусну қубҳи калом истифода кардаанд. Ҳамчунин он лафзе, ки имрӯз дар адаби Урупо ба чунин маънӣ кор меравад, аслан ба рой задан ва доварӣ кардан ишора мекунад, яъне шинохти неку бад ва сараву носара дар амалу кирдорҳо.

Вале ҳамчун истилоҳи адабиётшиносӣ нақд мафҳуми маънии васеътар ва таърифи ҷомеътаре дорад. Ба ин маънӣ нақди адабӣ илмест, ки осори ҳунариро сари вақт таҳқиқ карда, арзиши аслии онро муайян мекунад.

Мавзӯи баҳси нақди адабӣ, чунон ки ишора рафт, қабл аз ҳама муайян кардани моҳият ва арзиши осори ҳунари, шинохти

неку бад ва сараву сақати он аст. Нақди адабӣ, қабл аз ҳама, чараёни адабиरो дар замони зуҳуру инкишофи он таҳқиқ ва баррасӣ мекунад. Вай ҳамзамон бо воқеияти тозаи адабӣ қадам мезанад. Моҳияти ҳодисаҳои адабиरो ошкор сохта, ба фаъолияти эҷодии ин ё он адиб ва арзиши ҳунарии осори ӯ баҳо медиҳад, дар зимни чунин ҷустуҷӯйҳо хусусияти ҳодисаҳои адабиरो муайян месозад.

Доираи баҳси нақди адабӣ васеъ аст. Мавзӯи баҳси он метавонад асари ба тозагӣ таълифшуда, силсилаи асарҳои нав, марҳилаҳои эҷодиёти адибони ҷудогона, ҳамчунин муҳимтарин хусусиятҳои мундариҷавию ғоявӣ, мавзӯӣ ва услубии адабиёти давр қарор гирад. Дар ин замина нақд хусусияти фаврӣ дорад ва ҳар асаре, ки эҷод шудааст, онро баррасӣ карда, сари вақт неку бадашро муайян мекунад, ҳодисаҳои манфӣ ва бесамари чараёни адабиरो зуд ошкор сохта, роҳи рост ва сареҳи инкишофи адабиётро муайян менамояд. Аз ин ҷиҳат, мақсад ва вазифаи нақди адабӣ равшан аст. Вай бо осори мушаххас ва ҳадафҳои аниқ сару кор дошта, роҳҳои саҳеҳи инкишофи адабиёт ва рушду тавсия бахшидани завқи зебоиносӣ ва такомули мафкураи ҷомеъаро дар мадди назар дорад.

Вазифаҳои назария, таърихи адабиёт ва нақди адабӣ аз ҳам фарқ мекунанд. Вале иҷрои ҳадафҳои усулӣ тавассути пайвастагии комили онҳо даст медиҳад. Омӯзиш ва дарки зинаҳои гузаштаи инкишофи таърихии адабиёт ёрӣ мерасонад, ки моҳияти ҳодисаҳои адабӣ ҳамзамон муайян шавад ва дурнамои инкишофи адабиёт таъин гардад. Ин равиш барои назарияи адабиёт ва нақди адабӣ бисёр ҳам муҳим аст. Нақди адабӣ хусусиятҳои ҳодисоти тозаи адабиरो муайян карда, роҳи саҳеҳи инкишофи таърихи адабиётро муайян мекунад ва ба назарияи адабиёт кӯмак мерасонад, ки қонуниятҳои умумии инкишофи адабиётро равшан созад.

Назарияи адабиёт фаҳмиши қонуниятҳои умумии инкишофи адабиётро муайян карда, пеш аз ҳама, асосҳои илмии таърихи адабиёт ва нақди адабиरो тақвият мебахшад. Дар равиши таърихии инкишофи адабиётшиносӣ таърихи адабиёт ва нақди

адабӣ танҳо дар сурати корбасти назарияи адабиёт ба ҳадафҳои худ расида метавонаду бас.

Назарияи адабиёт миёни ҳамаи ҳодисаҳои адабӣ, ки хусусияти эҷодиёти бадеӣ, махсусиятҳои умумӣ ва тафовути онҳоро муайян мекунад, вобаста ба ҳодисоти таърихӣ алоқамандӣ ва ҳамгирӣ ба вуҷуд меоварад. Ана дар ҳамин замина нақди адабӣ метавонад дар таҳқиқи ҳам осори ҷудогонаи адибон ва ҳам ҷараёни адабӣ муваффақ шавад.

Нақди адабӣ бо як силсила илмҳо, махсусан илмҳои ёвари адабиётшиносӣ, монанди матншиносӣ, манбаъшиносӣ ва китобшиносӣ пайванди тамом дорад.

Яқин аст, ки матн осори бадеӣ ҳамеша дар як ҳолат боқӣ наметавонад. Аҳли ҳунар ҳамеша дар таҳриру такмили осори худ кӯшидаанд. Ин таҳриру такмил аксаран аз ҷониби муаллифон ва гоҳо аз тарафи ноширон сурат мегирад. Ана ҳамин ҷараёниро илми матншиносӣ меомузад. Бинобар ин ҳам мунаққид дар вақти омӯзиши осори ин ё он адиб наметавонад аз тағйиру такмили он сарфи назар кунад. Сухани қотеъ ва охириро ӯ вақте гуфта метавонад, ки ҳодисаи тағйироти матнро дар эҷодиёти адиб зери назар дошта бошад. Тағйиру такмил дар қадом сатҳ ва савия анҷом гирифтааст, низ бояд мавриди таваҷҷӯҳи ӯ бошад. Танҳо дар ҳамин замина арзиши воқеии осори адибро муайян кардан имконпазир аст.

Нақди адабӣ ҷузъи таърихи адабиёт буда, сарчашмаҳои адабӣ ин таърихро бунёд мениҳанд. Сарчашмаҳои замонҳои мухталифро муайян ва тадқиқ накарда, дар бораи таърихи адабиёт қазоват кардан имконнопазир аст. Илова ба ин, бе омӯختани сарчашмаҳои назарии гузаштаи адаби форсӣ, бе баррасии ақриди дастурии олимони пешинзамон ба таҳқиқи таърихи нақди адабӣ наметавон комёб шуд. Ин таърихро танҳо дар заминаи таҳқиқи пайваста ва ҷиддии сарчашмаҳои таърихӣ метавон муайян кард.

Нақди адабӣ бо илми китобшиносӣ, ки бо тартибу танзими адабиёти бадеӣ ва илмӣ машғул мебошад ва дар роҳи густаришу пешрафти нақд мақоми хос дорад, низ алоқамандии тамом

дорад. Илми китобшиносӣ метавонад феҳрасти осори адибони ҷудогона, феҳрасти мавзӯии озод, феҳрасти адабиёти ин ё он маҳал ва ё феҳрасти ҷомеи адабиётро бунёд кунад. Феҳрастсозӣ дар таърихи адаби мо собиқаи қадим дорад. Аз ҷумлаи машҳуртарин феҳрастҳои ҷомеи адабиёт, ки дар гузашта таълиф шуда, асари Ибн-ан-Надим “Ал-феҳраст” мебошад. Мунаққид ҳангоми омӯзиш ва таҳқиқи осори адабӣ бевосита бо феҳрастҳо сару кор дорад. Танҳо дар ҳамин замина манзараи умумӣ ва мушаххаси таърихи инкишофи адабиётро таҳия кардан имконпазир аст.

Нақди адабӣ бо улуми забоншиносӣ, ҷамъиятӣ ва табиатшиносӣ низ робитаи наздик дорад. Чун мавзӯи омӯзиши нақд, қабл аз ҳама, осори адабиёт аст ва ин осор ҳаёти фарду ҷомеъаро инъикос мекунад, бинобар ин ҳам табиист, ки он бо илмҳои ҷамъиятӣ ва табиатшиносӣ вобастагии қавӣ дорад.

Чунон ки ишора рафт, нақди адабӣ асосан бо матни осори бадеӣ сару кор дорад. Агар адабиётшиносӣ, аз он ҷумла илми нақди адабӣ комилан ба таҳқиқи адабиёти бадеӣ бахшида шуда бошад, забоншиносӣ ба он қисман таъя мекунад. Муайян намудани меъёри забони адабии миллӣ аз вазифаҳои асосии забоншиносӣ мебошад. Адабиёти бадеӣ дар ин ҷода манбаи нофеъ ва қотеъ аст. Азбаски мавзӯи омӯзиши ҳам адабиётшиносӣ ва ҳам забоншиносӣ адабиёти бадеӣ мебошад, миёни илмҳои мазкур робитаи зотӣ мавҷуд аст. Адабиёти бадеӣ “санъати сухан” аст, яъне он навъи санъатест, ки ба воситаи забон шакли моддӣ мегирад. Маҳз барои ҳамин муҳаққиқи адабиёт дар айни замон забоншинос ҳам бояд бошад, зеро агар ӯ забони асари бадеиро хуб нашиносад, сараро аз сақат ҷудо карда наметавонад. Беш аз ин, ноқиди адабиёт дар шинохти ҳодисаҳои забонӣ бояд нозукфаҳм бошад, таҳаввулот ва инқирози забони осори бадеиро пай барад ва аз музаҳрафоти сабки эҷод аҳли қаламро огоҳ созад.

Аз улуми ҷамъиятшиносӣ нақди адабӣ бо таърихшиносӣ, иқтисод ва ҳуқуқшиносӣ робитаи наздик дорад. Ҷамъият, қабл аз ҳама, бо инсон сару кор дорад ва инсон бо муҳити зист ва

фаъолияташ дар маркази тасвири адабиёти бадеӣ қарор гирифтааст. Аз ин мавқеъ, нақди адабӣ бо таърихшиносӣ сахт пайванд аст. Масоили умдаи таърихи халқ бо фоҷиаю шодкомиҳоҷаш ҳамеша мавриди таваҷҷӯҳи адибони тааххудпеша қарор доштааст. Таърих дар ин равиш танҳо санадҳоро баррасӣ мекунад. Адабиёти бадеӣ ба тани ҳуҷҷатҳо ҷон ва рӯҳ ато менамояд. Яъне нависанда ё шоир ба воситаи тасвири ҳунармандона санадҳоро ба забон меоварад. Масалан, Бобочон Ғафуров оиди муборизаи халқи тоҷик ба муқобили ғосибони аъроб ба воситаи ҳуҷҷатҳои воқеӣ сухан мегӯяд ва моҳияти ин муборизаро ба таври илмӣ нишон медиҳад. Лаҳзаҳои ҷудоғонаи ин муборизаро нависандаи фақид Сотим Улуғзода ба тасвири бадеӣ кашидааст, ки қиссаи “Ривояти суғдӣ” дар ҳамин боб аст.

Дониستاني таърих ва дар қиёси ҳодисоти воқеии таърихӣ баррасӣ кардани осори таърихӣ бадеӣ нақдро аз роҳи хато боз дошта, ноқидонро ба фаҳмиши дурусти осор вомедорад. Ин ҷо зикри мубоҳисаи мунаққид Атахон Сайфуллоев бо нависанда С. Улуғзода пирумун симои Хотуни қиссаи “Ривояти суғдӣ”-и Сотим Улуғзода кофист. Агар муҳаққиқ илмӣ таърихшиносиро аз мадди назар дур дорад, дар шинохти моҳияти амал ва кирдори ашхоси бадеӣ ва таърихӣ хато хоҳад кард. Ё худ чӣ гуна санади таърихро танҳо барои вақтхушӣ ва дафъи малолат истифода кардани адиб (Ю.Акобиров “Дунё ба умед”) уро ноком карда буд. Агар мунаққид Ҷӯра Бақозода ба қадри кофӣ аз таърих, назарияи адабу нақд бархурдор намебуд, саҳви қабех ва усулии адибро дар тасвири симои қаҳрамони марказӣ - Бадриддинхоҷа, ки ҷамъбасти симои зиёиёни пешқадами охири садаи XIX ва ибтидои қарни бист аст, боэътимод собит намекард. Ин ҷо сухан аз таҳрифкориҳои нависанда ҳангоми тасвири симои таърихӣ устод Садриддин Айнинӣ меравад, ки мунаққид ҳолисона зери тозиёнаи танқид гирифтааст.

Дар ин замина улуми иқтисод ва ҳуқуқшиносиро низ метавон зикр кард, ки бо адабиётшиносӣ, минҷула, нақди адабӣ равобита

қавӣ доранд. Ҳаёти моддии ҷомеа, усули истеҳсолот, сукут ва эҳёи истеҳсолот мавзӯи баҳс ва омӯзиши иқтисод аст. Табиист, ки адиби зиндагишинос аз ҳаводиси иқтисодии ҳаёти ҷомеа чашм пӯшида наметавонад. Касолати иқтисод ва муносибатҳои истеҳсолӣ адибони пешқадамро ҳамеша ба андеша во доштааст. Ноқиди адаби агар ҷараёни муносибатҳои истеҳсолӣ ва раванди инкишофи иқтисодро ба қадри ҳол надонад, ба таҳқиқу таҳлил ва баррасии асаре чун “Марги судхӯр”-и устод Айнӣ қудрат нахоҳад ёфт, заминаҳои иҷтимоии фикри бадеии нависандаро ошкор карда наметавонад. Ҳамин гуна ноогоҳӣ аз иқтисод дар роҳи муайян намудани арзиши бадеии романи Ҷалол Иқромӣ “Хатлон” низ бисёр мунаққидонро ноком кард. Гурӯҳе ин асарро дар ифшои бадеии вазъи зиндагии мардуми деҳот фавқуллода хонданд, ки аз воқеият дур буд. Маълум гардид, ки ҳам нависанда ва ҳам мунаққидон дар шинохти воқеият аз ҳақиқат фарсахҳо дур рафтаанд. Яъне тасвири “ҳаёти хуррамона”-и қаҳрамонони асари Иқромӣ прототипҳои онҳоро ба шӯр овард ва онҳо дар ин хусус дар матбуот низ баромад карданд.

Агар таърихи адабиёти гузаштаамонро саҳифа-гардон кунем бо газалу қасида, достону мусаммаат ва ҳаҷву мутоибаҳои вомехӯрем, ки дарду ҳасрат, нокомиву бадбахтӣ, беҳуқуқии мазлумон ва бедодиву зулму ситами ҳукмдоронро ифода кардаанд. Агар илми ҳуқуқшиносӣ ба омӯзиш ва дифоъ аз ҳуқуқҳои инсон машғул бошад, адибони пешқадам низ дар тули таърих дар роҳи ҷимояи инсон ва амниятӣ саодати ӯ овоз баланд кардаанд. Беш аз ин, аз манфиат ва саодати инсон ҷимоят чустаанд. Ҳамчунон ки Фирдавсӣ аз марги нобахангоми Сиёвуш, ки қурбонии сиёсати вақт буд, меғӯяд:

*Ба яздон, ки то дар ҷаҳон зиндаам,
Ба кини Сиёвуш дил огандаам.*

Ҳуқуқҳои инсонро нашинохта, дастурҳои ҳуқуқиро надониста мунаққиди адабиёт наметавонад моҳияти ҳуқуқии осори бадеиро баррасӣ кунад, хатоя савоби адибро дар ин равиш

собит намояд. Илова ба ин, дар адабиёти имрӯзаи мо хоса дар наср жанри фантастика ва моҷарочӯӣ арзи вуҷуд кард, ки қисме аз онҳо бевосита ба таҳқиқи бадеии фаъолияти инсон дар вартаи ҷинойат бахшида шудаанд. Дар ин равиш салоҳияти ҳуқуқӣ ба мунаққид ва нақди адабӣ муфид хоҳад буд.

Бисёр илмҳои омӯзандаи оламу одамро надониста ҳангоми тафсири бадеии ҳодисоти кавну макон ва хилқати инсон ба душворӣ рӯ ба рӯ шудан аз имкон дур нест. Аз ҷумлаи ин илмҳо нуҷум ва табиатшиносӣ мебошанд, ки оид ба муҳити зисти инсон, кавну макон, олами сағиру кабир ва коинот маълумот медиҳанд. Адабиёти мумтози форсии тоҷикӣ, ба истилоҳ, муҳити наботиرو офаридааст. Масалан дар осори шоирони асрҳои X- XII муҳити наботӣ комилан ҳукумат дорад. Шоиреро ёфтани душвор аст, ки чизеро аз наботот ба силки ташбеҳу тавсиф нақшида бошад. Истилоҳоти кайҳонӣ дар шеъри Хоқониву Бедил ҷаҳони хоси шоиронаи космогониро бунёд ниҳодаанд, ки надонистани маънии истилоҳии онҳо шеърро аз фаҳм дур медорад ва ҳангоми тафсир мутахассисро ба ғалат мекашад. Назари шоиронаи Лоиқ ба сарнавишти рамзии офтоб дар рӯзгори мо (“Марсияи хуршед”) мунаққидро вомедорад, ки ҳангоми таҳлили ин шеър биандешад. Нуҷумро надониста, аз гардишҳои наботот бохабар набуда ба моҳияти образҳои кайҳонии шеъри гузашта ва имрӯза сарфаҳм рафтан душвор аст.

Бояд гуфт, ки инсон бевосита мавзӯи омӯзиши илмҳои ҳисоб, ҳандаса, тиб, топонимика нест. Аммо усул ва қонуни илмии онҳо барои нақди адабӣ муҳим аст. Муҳим аст, ки дар осори бадеӣ симметрия, гармония ва таносуб чун қонун амал мекунанд ва барои комилан ошкор кардани ҳақиқати ин масъалаҳо ноқиди адабиро ба донишани ҳисобу ҳандаса эҳтиёҷ ҳаст. Илова бар ин, дар адабиёти мо муаммо, луғз, абҷад, таърих барин санъат ва жанрҳои мавҷуданд, ки бе кӯмаки ҳисоб, ҳандаса, мантиқ ва ғайра ҳалли онҳо имконнопазир аст.

Ҳамин тариқ, нақди адабӣ ба бисёр илмҳо робитаи бевосита ва ё бавосита дорад. Таҳлил ва таҳқиқ ҳамон вақт ҷомеъ ва муфид хоҳад буд, ки он ҳамаҷониба баррасӣ шуда бошад.

Мунаққиди донишманд бояд аз улуми забоншиносӣ, таърих, иқтисод, ҳуқуқ, ҳисоб ва ғайра бархурдор бошад. Танҳо дар ҳамин сурат ҳукми ӯ қотеъ ва боварибахш хоҳад буд.

Вобаста ба мақом ва арзиши нақди адабӣ суоле пеш меояд, ки зоҳиран оддӣ ва бечо менамояд, вале барои дарёфти ҳадафҳои нақд ба қадри ҳол кӯмак мекунад. Суол чунин аст: нақди адабӣ илм аст ё ҳунар (санъат)?

Дар таърихи афкори адабӣ ба ин суол ҷавобҳои мухталиф додаанд. Нависандаи озар Анор ба ин суол чунин ҷавоб гуфта: "...танқид аз илм дида ба санъат наздиктар аст". Бисёр нависандагон доир ба нақд чунин ақида доранд. Вале назари олими рус В.Перцов дар ин хусус саҳеҳ аст. Ӯ мегӯяд, ки "нақд, қабл аз ҳама, илм аст. Вале барои он ки дар ин кор комёб шавед, санъати наққодиро доништан лозим аст. Ин санъат душвор буда, торафт мушкилтар шуда истодааст".

Дар ин баён нуқтаи муҳим ин аст, ки нақд ҳам илм аст ва ҳам ҳунар. Воқеан, нақд, чунон ки зикр кардем, нахуст як шӯъбаи илмӣ адабиётшиносист. Сониян, фақат амали комилан илмӣ бунёди зеҳнии нақдро қавӣ сохта метавонад ва ин усул бояд равиши асосии нақдро муайян кунад.

Бунёди қавии илмӣ имкон медиҳад, ки асари ҷудогона ва ё ҳодисаи адабие, ки дар эҷодиёти адиб ба назар мерасад, ҳамаҷониба таҳқиқу таҳлил шавад, равишхое, ки дар адабиёт ҷараён дорад, ошкор ва моҳияти онҳо саҳеҳ муайян шавад. Он чи ки барои нақд муҳим аст, бунёди бозътимоди илмӣ ва хулосаҳои вусъатнок аст.

Муҳаққиқони таърихи нақди навини тоҷик яке аз камбудии ҷиддии онро ҷанбаи сусти илмии он доништаанд. Воқеан ин навъи нақд мақолаҳои умумӣ ва бебунёдро ба миён меоварад. Чунин мақолаҳо доир ба асари бадеӣ одатан ҳукм ё баҳодиҳии қатъиро пеш мегузоранд. Яъне фалон чиз хубу фалонаш бад. Дар ин маврид муаллиф ба далели қатъӣ така намекунад. Ин гуна фикри бедалел ҳам дар назари нависанда ва ҳам хонанда арзиши кофӣ надорад ва табиист, ки эътибор ҳам пайдо намекунад. Барои исботи фикр далел лозим аст. Ё худ онро бо қиёсу муқобила ва андешаҳои асосноки илмӣ исбот кардан низ

хунар аст ва маҳорати мунаққид низ маҳз дар ҳамин ҷо ошкор мешавад. Моҳияти асари нақдиро ҳамонро таҳлили амиқу эътимодбахши илмӣ муайян мекунад.

Ноқиди адабиёт нияти эҷодии нависанда, хусусиятҳои хоси эҷодиёти ӯ, муносибати вай ба воқеъият ва равишҳои адабиётро бояд нозукона дарёбад. Ин корро нафақат ҳангоми аз назар гузаронидани масъалаҳои умумии адабиёт ба ҷо овардан лозим аст, балки ҳангоми дар бораи асаре ва ё эҷодиёти нависандае сухан ба миён овардан тамоми адабиётро ба ҳайси як воҳиди кул ба таҳқиқ кашидан лозим аст.

Агар чунин амал сурат нагирад масъалае, асаре, нависандаеро аз масъалае, асаре, нависандае, аз муҳимтарин равишҳои, ки дар адабиёт рух медиҳанд, на фақат тафовут дода наметавонем, балки мавқеи онҳоро дар пешрафти адабиёт таъйин ҳам карда наметавонем.

Илмияти нақд аз ратсионализми сард фарқ дорад. Аз он бояд барҳазар буд. Ин гуна нақд ҳеҷ гоҳ ба дили хонанда роҳ намеёбад, балки эҳсоси андешаи ӯро кунд хоҳад кард. Илова бар ин илми нақд аз андешарониҳои хушки илминамо низ тафовут дорад. Гоҳе нақли мундариҷаи асари бадеиро низ баёни илмӣ мепиндоранд, ки ҳаргиз чунин нест. Ин гуна амалҳо нақдро аз роҳи дурусти илмӣ берун мекашад ва қадру манзалати онро паст мекунад.

Нақдро санъат меғоянд, саҳеҳтараш санъати сухан - илми адабиёт. Вале ин илми санъатшиносӣ нисбат ба улуми дигар камтар фазилати “академӣ” дорад. Беш аз илмҳои дигар маҳалли гуфтугӯ бо омма аст. Ба иборати дигар, санъат, хунар ва маҳорат барои ноқид беш аз дигарон зарур будааст.

Ноқиди адабӣ бояд таъби воло дошта бошад, то назокати каломии бадеи ва санъати сухансанҷиву суханвариро эҳсос кунад. ӯро таъби салим лозим аст то некро аз бад ва сараро аз сақат тамйиз диҳад. ӯро завқи волои суханшиносӣ бояд то зебоиҳои эҷоди бадеӣро ба хонанда намояд. Ин ҳама ҷанбаи зеҳнӣ ва айнии ҳунарию ҳиссии нақдро чун илм адабиёт фароҳам меоварад.

Ҳарчанд дар адабиёти қадими мо нақд дар шакли имрӯз зуҳур накарда буд, вале афкори адабиву зебоишносии шоирон таъсире ба инкишофи адабиёт, махсусан шеър дошт. Ин гуна нақдро нақди луғавӣ мегуфтанд. Сабаб он буд, ки маънӣ ва мазмуни шеър амре илҳомӣ ва қудсӣ ба назар мерасид. Ба ин сабаб танҳо ҷанбаи фаннӣ ва луғавии он мавриди баҳс буду бас. Аз ин рӯ нақди пешинзамон голибан ҷанбаи луғавӣ ва наҳвӣ дошт. Баъдтар чун маънӣ ва мазмуни шеър ҷанбаи қудсӣ ва илҳомии худро аз даст дод, нақди мазмуну маънӣ низ ривоч ёфт. Нақди адабии асрҳои миёна хусусияти ҳунарий ва бадеӣ дорад. Ба шеър аз мавқеи балоғату фасоҳат, истифодаи санъатҳои бадеӣ, таҷрибаи ҳунари адабӣ баҳо дода мешавад.

Нақди имрӯз аз нақди қадим тафовути ҷиддӣ дорад. Вале дар ҳама замонҳо ҳадафи аслии нақд як будааст. Фарқи неку бад, сараву сақат дар адабиёт. Вале дар он замон ва баъд касоне буданд, ки даъво мекарданд: “мунтақид ҳаргиз наметавонад аз ҳештан бар ояд ва дар асаре, ки ҷанбаи адабӣ дорад, ворид шавад”. Ин ақидаро таърихи инкишофи нақд ботил сохт.

Касоне, ки имкониятҳои нақди адабӣ ва мустақилияти ҳунарии мунаққидро инкор кардаанд, арзиш ва манфиати нақдро низ нодида гирифтаанд. Вале аз қадим соҳибназарон арзиш ва аҳамияти нақдро қоиладар будаанд. Ҳанӯз аз Ибни Салом нақл кардаанд, ки: Касе Халафро гуфт: вақте ман шеъреро бишнавам ва биписандам дигар бад-он чӣ ту ва ёронат дар он гӯед илтифот намекунам. Гуфт: агар зар мебистонӣ ва онро нек шуморӣ ва биписандӣ он гоҳ сарроф гӯяд, ки он дирам носара аст. Оё писанди ту барои ту суде тавонад дошт?”

Онҳое, ки арзиш ва ғоиди нақдро нодида мегиранд, таъсиреро, ки нақди адабӣ дар инкишофи завқи мардум ва ҳидояти қареҳаи ҳунарманд дорад, намефаҳманд.

Агар нақд ва мунаққидон набошанд, арзиши аслии ҳунар маълум намегардад. Зиёда аз ин нақди адабӣ пулест миёни хонандаву нависанда. Яъне нақд арзиши дучониба дорад. Аввалан арзиши ҳунарии осори адабиро муайян кунад, сониян.

ба фикри омма низ таъсир мерасонад. Моҳияти осори адибро таблиғ мекунад. Бо ин хатти сайри ҳунарро муайян карда, пеши роҳи таназзул ва ҳарҷу марҷи онро мегирад. Осори асилро аз мазахрафот тарҷеҳ дода, пеши роҳи газофағуён ва бӯқаламунонро мебандад. Бо ин чашми хонандаро кушода медорад.

Мунаққиди равшанбин ва беғараз, ки завқи саршор ва фаҳми даррок дорад, бо мадади қареҳаи ҳунариаш роҳи ҳунармандони асилро рӯшан карда, дар пешрафти ҳунар саҳм мегузорад. Вай метавонад довари саҳнаи ҳунар бошад. Фақат ба василаи илм, мантиқи бурро адабиёти баарзишро арҷ дода, ҳунарфурӯшонро аз саҳна меронад. Бо ин амал, қабл аз ҳама, ба инкишоф ва пешрафти адабиёт мусоидат мекунад. Ин ақидаро таърихи инкишофи адабиёти дунё собит месозад. Масалан, дар адабиёти рус Белинскийро чун мунаққиди тундрав, ки хатти сайри адабиёти як аҳди русро ба ҷониби хубӣ равона кард, парастии мекунад. Белинский на фақат ба эҷодиёти бисёр нависандагони рус таъсири мусбат расонд, балки муҳити адабие сохт, ки мафкураи ҷомеъаро тағйир дод. Муҳити афқору андешаи солимро эҳё кард. Бузургтарин симоҳои адабиёти асри XIX рус, монанди Гогол ва Пушкин аз Белинский таълими ҳунар гирифтаанд.

Аз хусуси арзиши нақд аз таърихи адаби форсии тоҷикӣ низ метавон санадҳои зиёд овард. Нақд дар гузашта ба ислоҳи камбудии ҷиддии наҳвию луғавии шеър кӯмак кардааст. Ин ҷо танҳо зикри таълифоти Шамси Қайси Розӣ “Ал-мӯъҷам” кофист. Ин муаллиф нахустин бор дар таърихи адаби форсӣ ба нақд ва ноқидон мақоми хос дода, усули баррасии осори адабӣ-шеърро муайян кардааст. Беш аз ин, вай дар бисёр қисматҳои китобаш ашъори шоиронро таҳлил карда, хусну қубҳи онро нишон медиҳад. Ҳатто вай ба шеъри устод Рӯдакӣ эрод мегирад. Албатта эродҳои Шамси Қайс аксаран луғавию наҳвӣ ҳастанд, ҷо-ҷо аз хусуси норавонии вазну қофия низ сухан ба миён меоварад, ки дар амалияи инкишофи адабиёт бетаъсир набудааст. Ин гуна мисолҳоро аз таърихи нақди муосири тоҷик

низ метавон фаровон зикр кард. Нависандаи фақид Фазлиддин Муҳаммадиев боре гуфта буд, ки “танқидро аз давраҳои қадим қувваи пешбаранда, ба роҳи дуруст ҳидояткунандаи адабиёт донидаанд... Назари мунаққид қимати ҳосе касб кардааст. Вай акнун овози ҷамоат аст. Қимати аслии асари адибро ба хонанда кӣ нишон медиҳад? Дуруст аст, ки хонанда дар мулоқоти ҷамъомадҳои адаби фикирашро дар бораи асарҳои ҷудогона баён мекунад. Вале фикри болиғ, пурмаъниро, ки дар “ҷараёни адаби нақше гузорад, бояд танқиди адаби ғӯяд”. Ин иқрори нависанда бори дигар таъкиди рисолати нақд ва ноқид дар муҳити адабиёт мебошад.

Масъулияти ноқид беш аз он аст, ки мо мепиндорем. Ба зоҳир мунаққиди адаби иборат аз он аст, ки байни нависандаи асари адаби ва хонандаи одди восита бошад ва нозуқиҳову андешаҳоеро, ки дар осори адаби ҳаст равшан созад. Бисёр вақт хонандаи одди аз лутфи сухани адиб беҳабар мемонад ва танҳо мунаққид метавонад хубии онро ба омма фаҳмонад. Дар ин замина мунаққид вазифадор аст, ки айбу иллати асарро низ ошкоро тафсир кунад. Мунаққид танҳо дар ҳамин замина метавонад қимати ҳақиқӣ ва баҳои воқеъии ҳар як аз осори адабро маълум ва муайян созад. Аммо чунин кореро аз мунаққид ҳамон вақт интизор метавон буд, ки агар вай. мақома назири мақоми мураббӣ ва устод ва муршиди комил дошта бошад ва табиист, ки ин мақомро аксари мунаққидон надоранд ва арбоби ҳунар низ онҳоро чунин намешуморанд. Беш аз ин баъзе аз аҳли назар бар ин ақида ҳастанд ки мунаққид ба ҳеч ваҷҳ набояд ба ҳукм ва доварӣ дар неку бади осори адаби бипардозад.

Чунин ақидае низ ҳаст, ки мавқеи мунаққидро ноҳида меангарад. Ин ақида аз он ҷо ибтидо мегирад, ки гуфтаанд: “Касе шеърро мешиносад, ки худ аз танғои он берун омада бошад”. Аммо аҳли назар бар ин андеша ҳастанд, ки ин пиндор хатое беш нест. Агар фақат ҳунарманд метавонад асари ҳунарманди дигарро дарк кунад, ҳунар мавозеъе маҳдуд хоҳад дошт. Дар он сурат ҳунарманд дар дунёи худ бо мардуми бегона хоҳад

буд. Забони ӯро ба чуз хунарманд касе намефаҳмад. Ва ӯ ҳеч вақт наметавонад афкори худро нашр ва илқо намояд аз ин ҷо ин амал ба моҳияти хунар ва ҳадафи он муқобил аст. Он мунаққиде, ки тарбияти завқӣ ва хунари ёфта бошад, беҳтар аз ҳар кас, ҳатто беҳтар аз ҳуди хунарманд метавонад асари ӯро шиносад.

Сукроти ҳамадон пештар аз ҳамаи соҳибназарон ба ин нуқтаи муҳим тавачҷӯх кардааст. Вай дар зимни дифоъномаи хеш он ҷо ки барои таъйиди қавли худоён дар боби хирадмандии хеш суҳан меронад, чунин мегӯяд: “Аз осори шоирон ва маънии он суҳанонро пурсидам; лекин шарм дорам воқеъро бигӯям, аммо чӣ чора аст, мегӯям, ки он ҷо буданд, беҳтар аз ҳуди шоирон суҳанони ононро тафсир мекарданд ва дар он суҳанон таҳқиқ менамуданд. Ба зудӣ дониستم, ки мояи каломи шоирон дониш нест, суҳанонашон аз шӯр ва завқ бар меояд”. Суҳанони зерини шоири англис Роберт Бровнинг низ дар таъйид ва таъкиди гуфтаи Сукрот аст: “ҳар кас метавонад китобе бинависад, аммо барои хондани он бояд инсонии воқеӣ буд”.

Мунаққиди огоҳ дар таҳлилу таҳқиқи осори бадеӣ ҳамин гуна шахси воқеӣ ва воқеъбин аст, ҳадафи вай он нест, ки чизи тозае ба вучуд оварад, балки вазифадор аст чизеро, ки вучуд дорад, таҳлил ва тавсиф кунад, моҳияти онро шиносад ва муайян созад, ки ин асар бо муҳит, дин ва завқӣ мардум чӣ иртиботе дорад. Дар ҳар сурат барои он ки дар боби асари хунари ба дурусти қазоват карда шавад шарт нест монанди хунарманд ё беҳтар аз ӯ асаре эҷод кард. Инсон шоири бузург набуда метавонад мунаққиде равшанбин бошад. Муҳимтарин коре, ки мунаққид бояд анҷом диҳад, шинохтани зебой ва зиштиҳои асари бадеист ва ба дигарон низ шиносондани он. Чунин амал бояд ҳадафи рӯшани илмӣ дошта бошад. Барои ин кор муҳим он аст, ки бо тааммуқ ва диққат асари бадеиро мутолиа кунад. Дар ин сурат агар мунаққид соҳиби завқӣ салим бошад, метавонад лутфу ҳусн ва айбу иллати асарро идрок кунад ва ба хонанда бинамояд. Илова ба ин мунаққид бояд эҳсоси расо ва қавӣ дошта бошад то таносубҳо ва ҳамоҳангиҳоро чунон ки ҳаст ва бояд бошад, дарк

кунад ва ҳар ҷо ноҳамоҳангӣ ва бетаносубӣ бошад эҳсос намояд ва дарёбад. Аз ин нуқтаи назар мунаққид низ бояд тарбияи тамоми ҳунариву завқӣ дида бошад.

Дар боби мақоми мунаққид ва рисолати ӯ Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ ҳатто дар он замонҳои аз мо дур хеле воқеъбинона сухан гуфтааст. Ӯ меоварад: “ва бояд донист, ки нақди шеър ва маърифати ракику расин ва ғассу самини он ба шеъри нек гуфтан тааллуқ надоранд ва бисёр шоир бошад, ки шеър неку гуяд ва нақди шеър чунон ки бояд натавонад ва бисёр ноқиди шеър бошад, ки шеъри нек натавонад гуфт ва яке аз фузало ва умарои каломро пурсиданд: «Чаро шеър намегуӣ?» Гуфт: “Аз баҳри он ки чунон ки мехоҳам намеояд ва он чи фароз меояд намехоҳам ва бештари шуаро бар он бошанд, ки нақди шеър шоирони муҷид тавонанд кард ва ҷуз эшонро нарасад, ки дар радду айби он сухан гуяд. Ва ин ғалат аст аз баҳри он ки масали шоир дар назми сухан ҳамчун устои нассоҳ аст, ки ҷомаҳои мутақаввим бофад ва нуқуши мухталиф ва шоху барғҳои латиф ва гузоришҳои дақику даволҳои ширин дар он падид орад, аммо қимати он ҷуз симсорон ва баззозон, ки ҷомаҳои бешбаҳо аз ҳар навъ ва матои ҳар вилоят бар дасти эшон бисёр гузашта бошад, натавонанд кард ва ҷуз эшон надонанд, ки лоиқи хизонаи подшоҳ ва шоистаи кисвати ҳар навъ аз табақоти бузургон кадом бошад ва ҳеч кас ҷулохро нагуяд, ки баҳои ин ҷома бикун ва ҷулоҳ агар баҳои ҷомаи хеш кунад аз ҳисоби ресмону абрешим ва зари риштаву рӯзгори амали хеш дар натавонад гузашт ва лутфи ҷомаву шириниву зебоии он натавонад донист, илло ки баззозӣ карда бошад ва ҷомашинос шуда. Пас қавли ӯ агар бишнаванд ба ҷиҳати баззозӣ ва симсорӣ шунаванд, на аз рӯи ҷулоҳӣ ва ҷомабофӣ. Чӣ ҳар кас, ки чизеро ба ҳайати иҷтимоӣ бинад ва мустаъмали он бар он ҳайат буда бошад, ҷавдат ва рафоъати он беҳтар аз пардозандаи он донад, ки ба таркиби муфрадоти он онро аз қувват ба феъл оварда бошад”.

Ин баёноти Шамси Қайс моҳияти аслии амали мунаққидро муайян мекунад ва ба баҳсҳои бесуд, ки дар атрофи мақоми

хунари ва иҷтимоии мунаққид то ба рӯзгори мо идома дорад, хотима медиҳад.

Ҳамин тариқ, нақди адаби воситаест, ки хонандаро бо ҷаҳони андешаи адиб ошно сохта, хубиву зишти осори бадеиро ба ҷомеа боз менамояд ва рисолати азиме назди хунар дорад. Беш аз ин нақд дунёи адабро аз хатари газофагӯӣ (шарлатанизм) ва дӯкандорӣ (индустриализм) наҷот мебахшад, ки ин аст хидмати бесобиқаи нақди адаби дар таърихи хунари дунё. Зеро агар нақди дуруст ва довар намебуд адабиёт танҳо василаи зист ва дӯкандорӣ шинохта мешуд ва хунари асил паси ин парда нобуд мешуд. Худбаҳой дар олами хунар ривоҷ меёфт ва боиси хор гардидани хунари асил мегардид.

Ҳамин тариқ, ба он чи гуфта шуд метавон афзуд, ки нақди адаби арзиши дуҷониба дошта, ҳам ба инкишофи дурусти адабиёт мусоидат мекунад ва ҳам мафкураи ҷомеаро зери таъсири афкори судманд мегирад.

РАВИШҲОИ НАҚДИ АДАБИ

1. Сабабҳои пайдоиши равишҳо дар нақди адаби.
2. Арзиши равия ахлоқӣ.
3. Моҳият ва усулҳои нақди ахлоқӣ.
4. Нақди иҷтимоӣ ва арзиши он.
5. Усулҳои шоеъ дар нақди равоншиносӣ.
6. Нақди таърихӣ.

Ҳамчунон ки адабиёти бадеӣ равишҳо ва шеваҳои мухталиф дорад, нақди адаби низ дорои равишҳои хос мебошад. Агар ба дурустӣ зеҳн монем, дар таърихи адабиёти пурмоёи форсии тоҷикӣ равишҳои мухталифе, аз қабилҳои адабиёти орифона, зиндикӣ ва омиёна, ахлоқӣ ва ғайра арзи вуҷуд кардаанд. Дар замони навини таърихи адабиёти тоҷикӣ низ равия ва шеваҳои мухталифе арзи ҳастӣ кардаанд, ки муҳимтарини онҳо маҳсуб ба ҷараёни адабиёти реализми сотсиалистӣ аст. Моҳияти ин равишҳоро дар адабиёт шаклҳои ҷустуҷӯ ва дарёфти ҳадафҳои ғоявии адибон муайян мекунад.

Нақди адабӣ низ дар ҳамин замина инкишоф ёфта, шеваҳои хосеро вобаста ба ҷараёни рушди адабиёт вазъ кардааст. Агар ба таърихи инкишофи адабиёт назар афканем, мебинем, ки андешаву орои адибон дар тарзи фикру андешае, ки мунаққидон дар мавриди арзиши осори адабӣ доштаанд, таъсири пурмоя доштааст ва мунаққидонро ба сӯи равишу шеваҳои мухталиф ҳидоят кардааст. Ба мушоҳидаи муҳаққиқони таърихи адабиёт кӯшиши Арасту дар боби шеърӯ хитоба мактаби нақди адабии мумтозро ба вучуд овардааст. Декарт худ мунаққид набудааст, вале аз ноқидоне пайравӣ кардааст, ки дунболи ҳақиқат ва сароҳату андешамандӣ рафтаанд Вулф фалсафаи забоншиносиро бунёд ниҳода ва мунаққидонро чун Гортян аз дунболи худ бурдааст. Фалсафаи Дарвин низ ба такомули афкор такон бахшида, боиси чеҳранамои мунаққидоне чун Тан ва Брунтер шудааст. Тавсия ва такомули баъзе аз илмҳои нақди адабии пайдоиши шеваҳои хос гардидаанд. Масалан, такомули улуми инсоншиносӣ ва ҷомеашиносӣ ва зебошиносӣ сабаби пайдоиши равишҳои тозае дар нақди адабӣ гардидааст. Инҳоро илова ба шеваҳои наққодие ҳастанд, ки дар мактабҳои адабӣ ба кор гирифта шудаанд. Агар таърихи адабиёти шӯравиро пеши назар орем, мебинем, ки вобаста ба равишҳои адабӣ шеваҳои хоси танқид низ арзи ҳастӣ карда ва баъзе аз байн рафтаанд. Маъмултарин равиш дар нақди ин давра нақди сотсиологизми вулгар будааст, ки ба рушди адабиёти асил монеъаи ҷиддӣ гардидааст. Ҷараёни адабиёти реализми сотсиалистӣ низ баъзе равишҳоро дар нақд таҳким бахшидааст, ки дар таърихи ҳунар чандон пурманфиат набудаанд. Дар ҳар сурат ҳанӯз барвақт аст, ки аз равишҳои ҳоло дар нақд маъмул буда яке ё чандеро эътироф карду баргузид ва онҳоро аз дигар равишҳо тафовут дод. Зеро бо вучуди ҷидду ҷаҳди арзандае, ки мунаққидони маъруф таи солҳои охир дар роҳи таҳким ва тавсияи нақд кардаанд, ҳанӯз нақд ба марҳалаи қатъии таҳқиқӣ нарасидааст. Ба ҷо аст, ки таъбири Агуст Кантро дар баёни дараҷаи таҳаввули фикри инсон барои нақд ба кор бурд ва гуфт, ки нақд акнун дар марҳалаи фалсафӣ сайр мекунад ва солҳои шояд асрҳои лозим

аст, ки тавонад дар марҳалаи қатъӣ ва таҳқиқӣ, ки акнун **хоси** илм аст, қадам гузорад. Ба ҳар ҳол истифодаи баъзе аз равишҳои илмӣ акнун дар наққодӣ натиҷаи ҷолиб ва муфиде додааст. Аз ин ҷиҳат ошноӣ бо моҳияти бархе аз ин равишҳо **ҷиҳати** шиносоии таҳаввули фикрии интиқодӣ бисёр пурарзиш аст ва ба ҳамин хотир мо ба баррасии қисме аз ин равишҳо пардохтем, ки барои дониستاني таҳаввулоти кори интиқодӣ зиёда зарур аст.

НАҚДИ АХЛОҚӢ

Баъзе аз муҳаққиқон арзишҳои ахлоқиро мояи аслии нақд донистаанд. Ин тоифа осореро, ки бо ҳикмат ва ахлоқ қарин аст писанд мекарданд ва онро месутуданд. Баръакс он чиро, ки хилофи ахлоқ бошад, намеписандиданд ва инкор мекарданд. Нақди ахлоқӣ маҳз дар заминаи ҳамин гуна афкор ба **вучуд** омада, аз дер боз яке аз равишҳои мақбули нақд шинохта шудааст. Усули асосии ин шеваи нақд иборат аз он аст, ки **воқеан** ҳам оё адаб ва ҳунар васила ва афзори ахлоқ ва тарбияти инсон аст ва ё ҳадафи хусусӣ дорад?

Аксари хирадмандони гузашта бар он таъкид варзиданд, ки ҳунар бояд тобеъ ва пайрави ахлоқ бошад. Агар аз доираи ахлоқ берун бошад, мақбулу писандида нест. Нахустин **касе**, ки дар ин боб ақидаи бунёдӣ баён доштааст, Афлотуни юнонист. Вай дар китоби “Ҷумҳурӣ”-и хеш шеър ва мусиқиро мисли **афзор** ва василае дар дасти ҳукумат ва сиёсат медонад. Назари **Арасту** низ дар ин боб ба ҳамин ақида монанд аст. Ба ақидаи **Арасту** шеър, махсусан трожедӣ ҷиҳати “тавсиаи ҳаводиси **нафсонӣ**” василае мебошад. Бештари мутафаккирони пешин **таъсири** тарбиятии ҳунарро таъкид кардаанд. Аз ҷумла Дидро **мегӯяд**: “Азиз доштани тақво ва паст шумурдани разолат ва ошкор сохтани иллатҳо бояд ҳадафи ҳар марди шариф ва **озодае** бошад, ки қалам ё муқалам ё қалами наҷвориро **ба** даст мегирад. Ҷонсун дар муқаддимаи осори Шекспир навиштааст, ки “вазифаи нависанда ҳамвора ин будааст, ки дунёро **аз** он ҷӣ

ҳаст, беҳтар кунад”. Лев Толстой низ таъкид кардааст, ки “ҳунаре, ки писанди ҷаҳон аст, ҳамеша мояи собит ва мӯътабаре бо хештан дорад ва он мояи собит ва мӯътабар маърифати динӣ ва рӯҳонӣ аст”. Вай таъкид мекунад, ки ҳунари хуб бояд афкор ва ақидаҳоеро илқо кунад, ки дар онҳо “чиҳоту хайру шари динӣ ва ахлоқиро, ки миёни тамоми умматҳо ва дар ҳамаи асрҳо муштарак аст, риоят карда бошад”. Бад ин гуна Толстой ҷанбаи ахлоқии адабиёт ва нақди ахлоқиро саҳт ҳимоят мекунад.

Тарафдорони ин равия на фақат ҳар он чиро, ки дар шеър хилофи ахлоқ ва ҳикмат аст, нақӯшиш кардаанд, балки бо гӯяндагони чунин намуди шеър низ ба душманиву ситез пардохтаанд. Дар нақди пешин мо зуҳури ҳамин равияро равшан мебинем. Дар тазкираҳо дар бораи Амрӯлқайс омадааст, ки вай ҷавоне густох ва беванду бор буд ва барои занони падараш ташбиб месохт. Ва ҳикоят аст, ки падараш ба ҳамин ҷиҳат ӯро аз назди худ ронд ва ҳатто як бор касеро ба куштани ӯ водошт. Бадзабонии баъзе аз шоирон ва алоқамандии онҳо ба бадгӯиву носазогӯӣ сабаби нафрати хосу ом аз онҳо гардид. Воқеан ҳам чун ба санадҳои таърихӣ нигарем баъзеи чунин шоирон дар ин замина ба ифрот роҳ меоданд. Масалан, Ҳатиъа, шоири маъруфи араб, ҳамеша мардумро ҳаҷв мекард ва озор меод. Маҳз ба ҳамин ҷиҳат Умар - халифаи сонӣ ӯро маҳбус кард. Нақл мекунад, ки Ҳатиъа ҳатто падару модар ва худро низ ҳаҷв мекардааст. Аз ин лиҳоз вай ба Анварӣ ва Сӯзанӣ саҳт шабоҳат дорад. Абӯянбағӣ низ аз шоирони ҳиҷоғу ва бадзабон шинохта шудааст. Ин равияи адабӣ аз ҷониби муҳаққиқон ва тазкиранигорони он замон дастгирӣ наёфтааст. Баръакс, нақди ахлоқии вақт ин гурӯҳро саҳт мазаммат намудааст. Беш аз ин тарзи маишати шоирон, ки олудаи тамаъ будааст, сабаби нафрат ва ибои пайравони усули ахлоқӣ аз онҳо будааст. Маҳз ҳамин гурӯҳ шеърро аз тариқи мадҳ ва ҳиҷо василаи касби рӯзӣ қарор доданд, ки боиси коҳиши мақоми шеър дар назди мардум гардид. Шеър, ки то он замон монанди забони худоён осмониву муқаддас ва бартар аз ниёзҳои башарӣ буд, мисли ҳарбаи

гадоён василаи таҳдид ва тамаъкорӣ қарор гирифт. Рафта-рафта кор ба ҷое кашид, ки мардуми баорият аз хондани он андеша карданд ва онро мояи нангу расвой шумориданд. Касоне, ки ба асосҳои динӣ ва ахлоқӣ така карда, аз шеърӯ шоирӣ гурез меҷустанд, далелашон ин буд, ки дар шеър суханони ҳарза, ёфа (ёва), дурӯғу газофа ва алаалхусс, ботил фаровон аст. Ба ин ҷиҳат бо он машғул шудан хилофидастури ахлоқ ва фазилатҳои нафсонист. Ба ин эрод дар таърих ҷавобе ҳам ҳаст, ки иқтибоси онро лозим донистем: "Ҳар кӣ шеърро аз ҷиҳати иҷтимоӣ бар ҳарзаву ёва ва дурӯғу газофа менакуҳад, бояд суханро яксара бинакуҳад ва гунгиву безабониро бар суханварӣ ва забонаварӣ бартарӣ ниҳад. Он гоҳ сухани мансур дар ҳар ҳол аз сухани манзум бештар аст... Ва агар сухани мансур низ мисли сухани манзум ҷамъ мешуд ва кесе аз он миён ҳар он чӣ аз ҷинси ҳарзаву ёфа дар як аср ёфта мешуд, ҷамъ меовард, бар тамоми он чӣ шуаро гуфтаанд, фузунӣ медошт".

Зиндагии бархе аз шоирони қадиму ҷадид, монанди Онокриун, Байрон, Шиле, Роберт Бернар, Бодлер ва ғайра яксара иборат аз фасоду табоҳӣ будааст. Аз ин ҷиҳат шоирон ҳамвора назди уламои дин ва ахлоқ мавриди бӯғзу нафрат қарор гирифтаанд. Ва ҳатто ба қавли Франсис Бекон порсоёни қарнҳои миёна шеърро "ғизои шайтон" шумурдаанд.

Дар таърихи адабиёти дунё нақди ахлоқӣ гоҳо мавқеи муболиғаомези зиёновар низ доштааст. Дар ҳақиқат маҳз бо таъсири ҳамин равиш осори баъзе аз ҳунармандони бузургро маҳқум кардаанд. Масалан, Бодлерро ба сабаби наشري китоби "Гулҳои шар" таъқиб карданд. Ҳарчанд баъзе пораҳои ин китоб бо масоили ахлоқӣ муҳолифат дошта бошанд ҳам дар асл шоҳкориҳои воқеии ӯ ба ҳисоб мераванд. Қитъаҳои ӯ, монанди "Ҷавоҳир" ва "Латта" аз назари ахлоқӣ аз пораҳои музҳики ашъори Сӯзанию Қосонӣ ва Абунувос кам нестанд. Аммо таъқиби Бодлер аз истилои андешаи нақди ахлоқӣ бар афкори мардуми қарни нуздаҳум гувоҳӣ медиҳад.

Бо ин ҳама таъсир ва нуфузи осори ахлоқиро баъзеҳо инкор

карда, ба ин далел равиши нақди ахлоқиро нарисандидаанд. Дар ин замина Теофил Гуте мегӯяд: “нависандагон нестанд, ки асре ва давраеро ба фасоди ахлоқ меолянд, балки фасоди ахлоқи умумии он давра аст, ки чунин нависандагонеро ба вучуд меоварад. Ва илова мекунад: “Китобҳо ҳастанд, ки натиҷа ва дунболаи одобу ақоиди ҷорӣ мебошанд, ақоид ва одоби ҷорӣ дунбола ва натиҷаи китобҳо нестанд”. Аммо амиқ нигарем, мебинем, ки ин назария низ муболиғаомез аст. Дар ин замина қавли Андрей Мур дуруст аст, ки мегӯяд: гоҳ низ одобу русум аз китобҳо пайравӣ мекунад ва таъкид мекунад, ки бар асари шӯҳрат ва ривоии китоб муддатҳо дар Урупо бемории интиҳор дар бештари нуфус сироят карда буд. Ва кист, ки битавонад ин нуктаро инкор кунад, ки ашъори омехта ба илҳод ва фисқ ва зиндиқия касоне монанди Башшору Абунувос ва Абулътатоҳия дар давраи Маҳдӣ ва Ҳорун ва Мутаваккил то андозаи зиёде дар ривочи фисқу илҳод ва бебанду борӣ байни мусалмонон муассир набудааст? Нуктаи асли ин аст, ки қазоват дар боби арзиши ахлоқии осори адабӣ дар асрҳои гуногун ва ҷомеаи мутафовит ҳамвора натиҷаи ягонае нашофтааст.

Дар адабиётшиносии навини тоҷикӣ нақди ахлоқӣ аз оғоз мавқеи муҳим дошт. Ин навъи нақд дар заминаи талаботи мафкуравии ахлоқи коммунистӣ мавқеият пайдо кард. Агар нависандагон аз концепсияи ягонаи идеологию ахлоқӣ берун мерафтанд ба мухолифати шадиди аҳли танқид гирифта мешуданд. Солҳои бисту сӣ чун мавқеи сиёсии инсонии Шӯравӣ шакл мегирифт мавқеи нақди таҳлилии ахлоқӣ хеле ҳам қавӣ гашт. Минбаъд дар тӯли солҳои баъд ин намуди нақд дар омезиш ва ҳамбастагӣ бо нақди иҷтимоию эстетикӣ мавқеият дошт.

Солҳои ҳаштод нақди ахлоқӣ андаке фаъол шуд ва ҷанбаи сирф ахлоқии адабиётро баррасӣ мекард. Сабаб он буд, ки дар адабиёт, махсусан дар наср фаҳшу фучур, сирати занони фоҳиша ва базмгард бо ҳавохоҳии махсус ба тасвир меомад. Дар ин замина асарҳои Ю.Акобиров “Норак”, “Замини падарон”-ро метавон ном бурд, ки баъд боиси сарзаниши аҳли танқид

қарор гирифтанд. Мунаққид Чӯра Бақозода дар ин боб мақолаи муфассале навишт ва концепсияи пешгирифтаи нависандаро маҳкум кард. Мақолаи ӯ намунаи беҳтарини нақди ахлоқии замони баъд аст. Адабиёти имрӯзаи тоҷик барои нақди ахлоқӣ маводи фаровон дода метавонад. Масалан, имрӯз мунаққидон метавонанд ва масъул ҳам ҳастанд, ки аз хусуси фоҳишагарӣ, мулҳидӣ, залолат ва хорӣ барин тамоюлҳои аз суннати зисти мардуми мо бегона бо қароҳат сухан гӯянд. Зухури адабиёти парнографиро маҳкум созанд. Вақте шоир аз аъмоли нописанди хеш бо ифтихор шеър мегӯяд он барои ҷомеа аз назари ахлоқӣ хавфнок аст. Масалан, Қутбӣ Киром менависад:

*Давлати умри ҷавонӣ,
Рӯзҳои пуртавонӣ,
Медиҳем гоҳо зи дасти хештан
Дар канори бевазанҳо
Дар сари ҷоми шароб.*

Зимнан бояд гуфт, ки нақди ахлоқии тоҷикӣ ҳанӯз усули ягона ва устувори ҷашмандоз надорад. Манзараи комили адабиётро низ баррасӣ накардааст ва хоса имрӯз анқариб бефаъолиятии комили мунаққидон дар ин равиш ба мушоҳида мерасад.

НАҚДИ ИҶТИМОӢ

Гуруҳе аз мунаққидон ҳангоми таҳқиқ ва таҳлили адабиёти бадеӣ ба масъалаи иртиботи адабиёт ва ҷомеа бештар таваҷҷӯҳ кардаанд. Ҷашмандози ин гуруҳ қаблан ба бунёди иҷтимоии адабиёт мутамаркиз аст. Мавзӯи асосии нақди ин равиш низ пайвандҳои осори адабӣ бо ҳаёти ҷомеа будааст. Албатта ҳеҷ тардид нест, ки муҳити адабӣ аз таъсири муҳити иҷтимоӣ озод набудааст ва озод нест. Аҳволи иҷтимоӣ ақидаю завқо ва андешаҳоро ҳамеша зери тобеияти худ доштааст. Нақди

ичтимоӣ таъсиреро, ки адабиёт дар ҷомеа дорад ва баръакс, он таъсиреро, ки ҷомеа дар осори адабӣ дорад, мавриди мутолиа ва таҳқиқ қарор медиҳад. Ба ибораи дигар, мунаққидоне, ки пайрави ин равиши нақди адабӣ ҳастанд, бештар дар бораи одобу русум ва ақоиду наҳзатҳое, ки дар осори адабӣ инъикос ёфтааст, андеша меронанд. Бояд гуфт, ки омили қавитарин дар эҷоди осори адабӣ, қабл аз ҳама қареҳаи ҳунарии шоиру нависанда, завқу тамоюлоту фардӣ ва шахсии ӯ мебошад. Аммо ҳақиқати дигаре ҳаст, ки дар ҳар аср шоиру нависанда бо хонандагону харидорони хосе сару кор дорад. Гоҳо чунин иттифоқ меафтад, ки барои баёни ормонҳои мардум қаламкаш ночор мешавад завқ ва писанди худро ба кулӣ дигар ва ба ҳимояи ормонҳо ва хостаҳои омма саъй кунад.

Шоиру нависанда пойбанди муҳити иҷтимоие ҳастанд, ки дар он рӯз мегузаронанд. Суоле ба миён меояд, ки маоши зиндагии ӯ аз кучост? Инҳо суолҳои ҳастанд, ки мунаққид дар ин равиши наққодӣ қабл аз ҳама бояд ба онҳо ҷавоби равшан ва дуруст гӯяд. Вобастагии моддӣ робитаи шоиру нависандаро бо муҳит ва ҷомеа мушаххас месозад. Ин ҳарф дар мавриде дуруст аст, ки адабиёт танҳо ҳодиса ва намуде иҷтимоӣ бошад, аммо дар асл, чунон ки пештар гуфтем, омил ва муҳаррики муҳити ҷомеа низ ҳаст. Маҳз дар ҳамин маврид шуҷоат ва хислатҳои ахлоқии марди ҳунар аҳволи моддиашро як сӯ мегузорад. Шоир ва нависанда аз авзои моддӣ ва иҷтимоии худ фаромӯш мекунад ва новобаста ба завқу писанди ҷомеа сухан мегӯяд. Муборизаи ӯ бо муҳит оғоз меёбад ва мекушад, ки онро дигаргун созад. Дар ин равиш адабиёти ҷаҳон санадҳои зиёде дорад. Таахҳуди иҷтимоӣ бисёр шоиру нависандагонро водошта, ки осоиши худро фаромӯш кунанд, ба ҳимояи адлу амният пардозанд. Ҳангоме, ки Волтер асарҳои ҳаҷвӣ таъсиргузораширо бар зидди рӯҳониёни мутаассиб ва ситамгарони ғаддор интишор меод, дар бораи завқ ва писанди онон фикр намекард. Носири Хисрав вақте ҷаҳонхорон ва динфурӯшони Хуросонро масҳара мекард ва зери танқид мегирифт, ҳеч рӯи хотири онҳо надошт, дар бораи осоиши хеш

низ намеандешид. Ин гуна санадхоро аз таърихи адабиёти пешин метавон фаровон иқтибос овард ва яқин кард, ки шоирони тааххудпеша, ватанпарвар, адолатхоҳ барои рисолати амиқи инсонии хеш талошҳо кардаанд, ҳарчанд ки ин кушиши онҳо аксаран боиси озор ва бадбахтиҳои эшон гардидааст.

Ҳангоме ки адабиёт ҳамчун воситаи фаъол барои тағйири авзои ҷомеа талош меварзад ва бо манфиат ва ҳадафҳои ашхоси ҷудогона, хоса роҳбар зиддият пайдо мекунад, табиист, ки ба муқовимати ашхос ва зимомдорони ҷомеа дучор мешавад. Ин ҳодиса сабаб мешавад, ки адабиёт ҳадафи таънаву маломат ва танқид қарор мегирад. Дар ин ҳодиса онро бояд ба эътибор гирифт, ки ҳам адабиёт ва ҳам ҷомеа муттасил дар ҳоли пешрафт ва ҳаракат мебошанд ва воқеист, ки ба ҳам таъсири мутақобил мерасонанд. Аз ин мавқеъ адабиётро наметавон аз ҳодисаҳои ҳаёти ҷомеа ҷудо донист ва дар алоҳидагӣ таҳлил тафсир кард.

Як ҳақиқати бисёр ҳам пурмалолро бояд таъкид кард: ҳам дар гузашта ва ҳам дар замони Шӯравӣ ба баъд харидори асли ва бозътимоди ҳунари шоир ва нависанда суққондорони замон будаанд. Дар вазъи имрӯзаи иқтисодӣ хонандагони рӯзномаву маҷаллаҳои озод як дараҷа аз шоиру нависандагон харидорӣ мекунанд. Ҳам дар собиқа ва ҳам имрӯз шоиру нависанда ҳоли муздурро дорад, ки подоши хидмати худро интизор аст. Ана ҳамин пойбандӣ аҳли адабро вомедорад, ки мувофиқи завқ ва ба тақозои хоҳиши зимомдорони хеш сухан гӯянд. Ана ҳамин воқеият дар бисёр мавридҳо аҳли ҳунарро аз роҳи мустақими ҳадафҳои иҷтимоӣ берун мебарад ва боиси фасодҳо дар мавқеияти инсонӣ ва ҳунарии шоиру нависанда мешавад. Дар таърихи адабиёт санадҳои зиёде собит мекунад, ки гурӯҳе аз аҳли ҳунар ба хоҳири эҳтиёҷоти моливу моддӣ ҷанбаи ҳунари ва завқии осорашонро қурбони нафси хеш кардаанд. Шоирони пурқудратеро чун Унсурӣ, Фарруҳӣ, Ғазоирӣ ва ғайра метавон ном бурд, ки қудрати азими ҳунарии хешро зеро пои қизиларслонҳо фидо кардаанд. Бинои қасидаҳои эшон аз хишти дурӯғ ва осоиш гузошта шудааст. Дар адабиёти имрӯзи мо низ

ин ҳодиса ба мушоҳида мерасад. Сиёсат ва эҳтиёҷоти моддӣ дасту пои бисёре аз нависандагону шоиронро саҳт баста буд. Принципи муросоқорӣ усули асосии эҷоди нависандагони Шӯравӣ буд. Кам андар кам нависандагоне буданд, ки сар ба умқи воқеияти замон фуру бурдаанд. Тамоюли бисёр манфие, ки дар адабиёти ин давраи тоҷикӣ инкишоф ёфт ва вобастаи эҳтиёҷи моддии нависандагону шоирон буд, бо номи пурнависӣ унвон мешавад. Нависандаву шоир аз рӯи ҳаҷми асараш гонорар мегирифт, на ҷиҳати арзиши бадеии он. Бинобар ин ҳар қадар сатри шеър зиёд бошад ё сатри наср нависанда ё шоир зиёдтар пул мегирифт. Ба қавли мунаққиди маъруф Сент Бёв ин гуна нависандагон одат карда буданд, ки ибороти худро бишкананд, онро чанд пора кунанд, такрор намоянд, ҳар чӣ тавонанд камтар дар он маъниву мафҳум ҷой диҳанд. Ин гуфтаи Сент Бёвро ба як давраи тулонии адабиёти тоҷик низ метавон нисбат дод. Ривояте, ки Маҳмуди Ғазнавӣ гӯё ваъда карда буд, ки бар ҳар байти “Шоҳнома” як динор ато мекунад, вале дар охир як дирҳам беш надод, шояд афсонае беш набошад. Вале моҳияти ин санад дигар аст. Созандаи ин афсона хостааст ба ин васила яке аз иллатҳои сустӣ ва пастии пораҳое аз “Шоҳнома”-ро таъкид кунад. Заминаи ривоҷи мадҳгароиро дар адабиёт низ аз эҳтиёҷоти моддии аҳли ҳунар бояд донист.

Бояд гуфт, ки баъзе аз намудҳои адабӣ аз ҷиҳати моҳият бештар ҷанбаи иҷтимоӣ доранд. Масалан, шеъри ҳамосӣ ва динӣ, назар ба қавли муҳаққиқон, бештар ҷанбаи иҷтимоӣ дорад. Ба далели он ки дар онҳо зиндагии иҷтимоӣ мавҷ мезанад. Мадҳу ғазалро низ дар ин замина метавон ном бурд. Онҳо фақат иборат аз баёни афкори фардӣ нестанд, балки завқ ва ҳамдардии иҷтимоӣро низ ифода мекунанд.

Таъсири ҳаёти иҷтимоӣ дар кайфияти зуҳури адабиёт чашмрас аст. Нақди иҷтимоӣ ҳангоми таҳлили адабиёт ин омилро низ бояд ба эътибор гирад. Бунёди нақди иҷтимоӣ бар он аст, ки осори адабӣ ҳамвора зодаи муҳити иҷтимоист. Ба ин далел гуруҳе аз мунаққидон саъй варзидаанд, ки омилҳои

инкишофи услубҳо ва тағйири шаклу намудро дар адабиёт фақат аз роҳи таҳқиқи авзои иҷтимоӣ баён кунанд. Агар шеър ифодагари ҳоли шоир аст, чизе ки ҳоли шоирро ба таҳрик меандозад, қуз муҳиту замону макон чизи дигаре нест. Аз ин ҷиҳат идроки дуруст ва воқеии ҳолати фард бе ҷинохти сабабҳо ва натиҷаҳои воқеияти иҷтимоӣ муяссар намешавад. Ин равиш хулосаи афкори касонест, ки муҳити иҷтимоии зисти шоиру нависандагонро манбаи илҳоми онҳо медонанд. Дар ин замина Тан мегӯяд: “Ҳунарманд вобаста ба гурӯҳе аз муосирони хеш аст, ки бо ӯ дар як мамлакат ва дар як замону дар як мактаб тарбият ёфтаанд. Шекспир ё Рубинс ҳунармандоне нестанд, ки аз осмон омада бошанд, балки онҳо фақат баландтарин шоҳаи шачараи рӯзгори хешанд”. Дар ин замина вай касонеро, ки бо Шекспиру Рубинс муосир будаанд ва бо онҳо рақобат доштаанд, ном мебарад. Дар замони Саъдиву Ҳофиз низ будаанд касоне, ки ба шеваи онҳо шеър гуфтаанд, вале ҳеҷ кадоме аз онҳо ба савияи ин ду нобиға нарасидаанд. Дар рӯзгори мо бисёр буданд ва ҳастанд шоироне, ки дар пайравии Лоик шеър гуфтаанд. Вале ҳеҷ кадоме натавонистаанд дар паҳнои андешаву ҳунар ба пояи ӯ наздик шаванд.

Тарафдорони нақди иҷтимоӣ таъсири баъзе аз омилҳоро дар эҳёи осори адабиву ҳунари таъсиргузор медонанд. Масалан, Тан дар ин замина омилҳои наҷод, муҳит ва замонро муҳим медонад. Ӯ наҷод гуфта, маҷмуи истеъдодҳо ва сифати ҷибилери, ки инсон бо онҳо зода мешавад ва ин кайфият бо фарқиятҳои назаррас дар мизочу сохтмони ҷисмонии вай зоҳир мешавад, дар назар дорад. Масалан, наҷоди ориёӣ, ки дар тамоми дунё парешон аст, бо он ки таи асрҳо роҳи дарози такомулро тай кардааст, дар забон, мазҳаб, расму русуми намояндагони он мушобеҳати ошқоре ба назар мерасад.

Муҳитро мо иборат аз унсурҳои табиӣ ва ҷуғрофӣ медонем, ки ҳар кадоме ба ҳадди лозима нируи таъсиргузори дорад. Таъсири муҳити табиӣ ва ҷуғрофиро дар рушди завқу ҳунар ва маърифат наметавон инкор кард. Масалан он муҳити табиӣ ва ҷуғрофие, ки таҳти таъсири он адаби мо рушд кардааст, дар

адаби русӣ ё гурҷӣ наметавон дид. Ё худ ташбеҳот ва тавсифоте, ки дар шеъри шоирони ҳинд ҳаст, наметавонад дар шеъри шоири рус бошад.

Дар таъсири замон ба адаб ҳеҷ чои шубҳа нест. Наход ва муҳит низ бо гузашти замон тағйир меёбад. Дар ҳар сурат ҳар кадоме аз ин омилҳо дар танҳой таъсиргузор нест, балки дар маҷмӯъ таъсири чашмгир дорад. Беш аз ин таъсири ҳар кадоми онҳоро ба яқдигар низ набояд аз ёд бурд. Ин се унсур воситаи муҳиммест дар муайян кардани асолат ва муҳтавои тамаддун ва ҳунар, хоҳ дар гузашта ва хоҳ оянда. Ба вучуд омадани Фирдавсӣ ва Хайём ҳодисаи адабӣ мебошад. Сабаби пайдоиши онҳоро бошад дар партави масъалаи “наход, муҳит ва замон” бояд ҳал кард.

Баъзе аз назариётчиёни нақди иҷтимоӣ, аз ҷумла Тан нақши фардро, ки омили муҳаррики иҷтимоӣ низ мебошад, нодида гирифтаанд. Фард, чунон ки аз таърих бармеояд, дар такомил ва таҳаввули чаҳон нақши муҳим доштааст. Қудрати офарандагии фард хеле бештар аз қудрати муҳит ва наход аст. Масалан, ҳар қадар ҷанбаи фардӣ дар ашъор амиқтар бошад, он осор асилтар ва бадеътар ҷилва мекунад. Фарқи шоирони муқаллид ва эҷодкор маҳз дар ҳамин аст, ки гуруҳи аввал фақат эҳсосот ва андешаҳои куллӣ ва умумиву муштарак ва маъмулиро, ки хеле оддиву хормоя мебошад, инъикос мекунанд. Гуруҳи дигар эҳсосот ва андешаҳои фардӣ ва ҷузъиро, ки шахсиву аслӣ ҳастанд, ифода мекунанд. Зиёда аз ин ҳар фард зери таъсири муҳити хонаводагӣ ва тарбияи хос низ қарор дорад. Эҳсосот ва шаҳомати фард, муҳимтарин манбаи илҳоми шоир ва ҳунарманд аст. Бештарини мардони ҳунар ба ҳамин манбаъ таъя мекунанд. Мутаассифона, баъзе майлонҳое, ки аз нақди иҷтимоӣ ҳимоя ҷустаанд, мавқеи фардро ба куллӣ фаромӯш кардаанд. Ҳол он ки саҳми офарандагии фард дар эҷоди осори бадеӣ аз омилҳои дигари иҷтимоӣ беш аст, ки кам не.

Дар баҳсе, ки аз хусуси нақди иҷтимоӣ омад, доир ба равияи пайравони марксизму ленинизм оиди ин масъала сухан накардан мумкин нест. Муҳимтарин унсуре, ки дар тафсири

тарафдорони ин равия ба назар мерасад, масъалаи иртиботи адаб бо муҳит ва табақоти иҷтимоӣ, ҳамчунин бунёди иқтисодии ҷомеа ва усули истеҳсолот мебошад. Ин усул тавсия ва рушди адабиёту ҷомеаро аз нуқтаи назари пайванде, ки байни инсон, кор, табақа ва васоити истеҳсолот ҳаст, баррасӣ мекунад. Ҳамчунин таъсире, ки ин омилҳо дар роҳи эҷоди осори адабӣ доранд, нақши ин осорро дар беҳбудӣ аҳволи иҷтимоӣ зери назар дорад. Ин шеваи нақодӣ навъи шеваи танқидиро бо номи воқеъгароии сотсиалистӣ ҳамчун меъёри баррасии осори адабӣ пешниҳод мекунад ва ба адабиёт ҳамчун падидае, ки маҳсули муборизоти табақотӣ дар дохили ҷомеа аст, менигарад. Нақд дар дасти мунаққидони ин равия ба унвони василае чиҳати тафсири сарчашмаи осор ва пайванди он бо адабу ҷомеа ба кор меравад.

Нақди иҷтимоии даврони нав ҷанбаҳои ҳунарии адабиётро як андоза сарфи назар кард. Манфиати табақотӣ ва идеологӣ муҳимтарин меъёре буд барои пайравони ин равия. Ин меъёр назари носолими сотсиологизми вулгарро дар адабиёти Шӯравӣ қувват бахшид, ки таъсири зиёновари он ба адабиёти тоҷик хеле гарон афтид. Дар адабиёти тоҷик ҳатто равияи хоси нақди сотсиологизми вулгар тараққӣ кард, ки баъзе тамоюлҳои он имрӯз низ давом дорад. Адабиёт дар дасти тарафдорони ин равиш ҷуз яроқи идеологӣ чизи дигаре нест. Ин нақд фардияти эҷодии нависандаро дар шинохти воқеият хеле маҳдуд сохта, уфуқҳои эҷоди асилро барои нависандагони таахҳудпеша ба солиёни дароз баст. Масъалаҳои иҷтимоӣ, ахлоқ, дин, омӯзишу парвариш танҳо аз мавқеи ғаразҳои табақотӣ ва сиёсӣ шарҳу тафсир ёфта, мунаққидони ин соҳа муқовимати адиб ва сохти ҷомеаро қабул надоштанд ва бо ин ҳуввияти эҷодии эҷодкорро зери шубҳа гузоштанд.

Нақди иҷтимоӣ бо фарогирии муҳимтарин ва судмандтарин масъалаҳои ҳаёти ҷомеа ва адабиёт бояд ба пешрафти ҳунари асил кӯмак кунад. Ин гуна нақд дар ҳамбастагӣ бо намудҳои дигари он метавонад уфуқҳои тозаии эҷоди бадеиро боз кунад ва дар роҳи падидаи омадани адабиёти асиле, ки муҳолифи

зуроварӣ, инсонбадбинӣ, нажодпарасти, миллатгарой, тазъиқ ва фишори иҷтимоӣ, раҳбарии бесалоҳият ва зуровар дар ҷомеа бошад, кӯмак кунад.

НАҚДИ РАВОНШИНОСӢ

Дар нақди равоншиносӣ ё худ психологӣ муҳимтарин унсуре, ки мавриди назар аст, ҷараёни ботинӣ ва аҳволи дарунии шоир ё нависанда мебошад. Ҳамчунин мунаққиде, ки дар ин равия таҳқиқ мебарад, бояд қудрати таълиф, истеъдоду завқ ва қареҳаи ҳунармандро санҷад, нирӯи андеша ва тахайюлотӣ ӯро муайян кунад ва дар ин замина таъсиреро, ки муҳиту ҷомеа ва суннатҳову маросимҳо дар инкишофи ҳунари дорад, баррасӣ карда, ба ин васила ҳуввияти фикри, нирӯи рӯҳӣ ва завқии шоир ё нависандаро таъйин созад.

Моддаи шеър ва адаб аз нахустин ва муҳимтарин масъалаҳоест, ки ин тариқи нақд бояд баррасӣ кунад. Шеър ва адаб мисли ҳамаи навъҳои ҳунар пеш аз ҳама муаззафи эҷоди дунёи тоза аст. Дунёе, ки рӯҳ ва қалби инсон дар он мешукуфад. Дар эҷоду эъмори чунин дунё қувваи нафсонии ҳунарманд муҳоҷила дорад. Ин равия бар асари пайравӣ бар Кант дар дунё хеле шоеъ афтодааст.

Кант чунин ҳақиқатеро баён кард, ки шеър ва ҳунарҳои дигар иборатанд аз фаъолияти ҳамоҳанг ва мутаносиби тамоми қувваи нафсонӣ, ки бидуни ҳеч, тазйику фишор дар олами тасвир ва таҷассум анҷом мепазирад. Ин чунин маънӣ дорад, ки ҳунар аз ҷиҳати равоншиносӣ аз таносуб ва табдили байни қувваи тахайюл ва идрок иборат мебошад. Ҳамин тариқ, ҳунар умуман ва шеърӯ адаб алалхусус аз таносуб ва ҳамоҳангии равонӣ ва зеҳнӣ иборат аст, ки ба ин восита қувваи маърифат ҳосил мешавад ва дар оинаи эҳсос инъикос меёбад. Василай ҳукумат ва қазоват ба ин зебошиносӣ вуқуф ва шуури инсон аст. Ва ҳамин ҳукумат ва қазоват ҳам манбаи лаззоти иборат аз мушоҳидаи бадоеи ҳунари ва ҳам манбаи нақд ва қиёси ҳунари ва адабӣ мебошад.

Аз ин гузориш чунин хулоса бармеояд, ки шеър ва адаб низ монанди намудҳои дигари ҳунар шакли нафсонӣ аст. Ҳам аз ҷиҳати он ки онро шоир ё нависанда меофарад ва ҳам аз он ҷиҳат, ки хонанда онро маҳфуз медорад. Аз ҷиҳати алоқамандӣ бо хонанда шеърӯ адаб нафсро ба таҳрик меоваранд ва сабаби лаззат ва алам мегарданд. Ба ин далел дар инсон таъсир ба амал меоварад ва ўро ба ҳаяҷон меоварад ва зерин таъсир гоҳ ба амалу ирода низ во медорад. Ин кор низ вобастаи раваншиносӣ аст ва ба ҳамин далел шеърӯ адаб масъалаи раваншиносӣ мебошад.

Ба ин сабаб арзиши раваншиносии осори адабӣ аз нигоҳи мунаққидон бисёр ҳам муҳим мебошад ва онро калиди навъҳои дигари нақд ба шумор овардаанд. Зимнан метавон таъкид кард, ки шеърӯ адаб иборат аз раваншиносии шоир ё нависанда аст ва завқу шуур, шӯру эҳсос ва тахайюли ўро, ки зерин таъсири ҷазбаи илҳом гирифтааст, баён мекунад.

Андеша ва эҳсоси шоирро аз шеъри ў метавон шинохт, муҳаррики ўро дар ифшои андешаҳо ва илҳомгирӣ муайян кард. Аломатҳо ва аҳволи нафсонии бар асри ў ва муосирони ў ғолибро метавон равшан кард. Ба ифодаи дақиқтар шеъри шоир ифодагари хислатҳо ва шучоати ў, яъне бозтоби раваншиносии ў ба ҳисоб меояд. Ҳамчунон ки нақд низ аз назари муҳаққиқе, ки ба таҳқиқи аҳволи нафсонӣ одат дорад, раваншиносии мунаққид ба шумор меояд ва қудрати идрок ва мизони эҳсоси хаёли ўро нишон медиҳад. Аз ин ҷиҳат нақди раваншиносӣ аз ҳамаи намудҳои дигари нақд муҳимтар ва амиқтар аст.

Ҳангоми таҳқиқи раваншиносии шеър аввал бояд ба моҳият ва моддаи шеър таваҷҷӯҳ кард. Инро аз лиҳози раваншиносӣ бояд аниқ кард. Ин аз масоили умдаест, ки дар нақди раваншиносӣ мавриди баҳс қарор мегирад. Дар воқеъ шеър дорои модда ва сурат аст. Моддаи шеър ҳамон маънӣ ва мазмуне аст, ки асоси шеърро ташкил медиҳад. Сурати он вазну оҳангест, ки шеърро аз намудҳои дигари ҳунар тафовут медиҳад. Ин таркиб дар якҷоягӣ шеърро ташкил медиҳанд. Нақди раваншиносӣ дар ҳамин замина бояд ҳақиқати модда ва

сурати шеърро баён кунад. Дар ин замина тафсири ҷозиба ва илҳом, ки низ аз масоили нақди равоншиносист, бояд мавриди назар қарор гирад.

Ба ҳар ҳол баҳс дар моҳияти қазба ва илҳом дар роҳи таҳқиқи аҳволи нафсонии шоирону нависандагон ниҳоят муҳим аст. Акнун метавон таъкид кард, ки қазба ва илҳом иборат аст аз зарурате, ки нависанда ва шоирро ба кор вомедорад. Дар ин равиш ихлос ва идроки ӯ мавқеи зиёд доранд.

Дар адабиёти тоҷик ин равиши нақд чандон мавқеъ надорад. Дар таҳқиқи нақди равоншиносии шеър баъзе мақолаҳои Аскар Ҳакимро оиди эҷодиёти Муъмин Қаноат ва Аминҷон Шукӯҳи метавон далел овард. Дар нақди равоншиносии наср мақолаҳои М.Шукуров ва А.Набиев мавқеият доранд. Танҳо дар заминаи нақди равоншиносӣ мо метавонем мавқеияти адабиётнаморо равшан созем.

НАҚДИ ТАЪРИХӢ

Бисёре аз мунаққидон барои муайян кардани моҳият ва арзиши асари бадеӣ ҳаводиси таърихиро муҳим шумурдаанд. Ба ин далел нақди таърихиро метавон воситаи судманде дар таҳқиқи таърихи адабиёт донист. Таърихи адабиёт чун ифодагари авзои иҷтимоии халқ аҳамият дорад. Аз ин лиҳоз нақди таърихӣ дар алоҳидагӣ наметавонад моҳияти вазъи адабиётро комилан равшан созад. Ба ин далел он чи дар ин ҷо бояд мавриди таваҷҷӯҳи мунаққид бошад, набояд фақат қанбаи таърихии он бошад.

Нақди таърихӣ шаклҳои гуногун дорад. Вай гоҳо кӯшиш мекунад, ки миёни ҳаёти шоир ва осори ӯ пайванди таркибӣ дарёбад. Гоҳи дигар дар баёни аҳвол ва осори шоир ҳодисаҳо ва ҳолати таърихиро чун унсури муҳим тафсир кунад. Чунон ки мебинем, ин равишҳо ҳанӯз ноқис ҳастанд ва ҳолати аслии осори адабиро равшан намекунанд. Бинобар ин ҳам нақди таърихӣ танҳо дар пайванд бо шеваҳои дигари нақд метавонад муфид ва коршоям бошад.

Дар нақди таърихӣ муҳимтарин масъалае, ки бояд мавриди назар бошад, сиҳати санадҳост. Оё асаре, ки мунаққид мавриди таҳқиқ қарор додааст, асл аст ё фаръ? Ин масъала барои дуруст ва боваринок баромадани фикри мунаққид ниҳоят муҳим аст. Ин равишро муҳаққиқон нақди дохили аснод унвон кардаанд. Баъд ӯ бояд муайян кунад, ки нусхаи мавриди назари ӯ оё солим аст, дасти таҳриф ва тасҳиф ба он ворид шудааст ва ё ба кадом сабаб ин таҳрифу тасҳиф рух додааст? Вай бояд дақиқ донад, ки нусхаи асар қурбони даҳолати бемаънии муғризон, муфсидон ва бесаводон нашуда бошад. Пас аз муайян кардани ин масъала ва тасҳеҳи санад мунаққид аз матни китоб ишораҳо ва ҳодисаҳои таърихию, ки ба нависанда ва шахсиятҳои муосири ӯ алоқа дорад, чудо кунад ва алоқаи онҳоро ба асаре, ки мавриди таҳқиқ аст, муайян созад. Ҳамаи ин корро бо дар назардошти сарнавишти шоир ё худ нависанда бояд анҷом диҳад. Ва ин амалро дар истилоҳ муҳаққиқон нақди хориҷи аснод унвон кардаанд. Нақди таърихӣ бе дар назардошти ин ду амр номукамал хоҳад монд. Ба ин тариқ, нақди дохилӣ таҳқиқ дар дурустӣ ё тасҳифу носаҳеҳии асар буда, нақди хориҷӣ ба шарҳу тафсири ҳодисоти таърихӣ ва таҳқиқ дар ишорат ва аҳволи ҳаводис, ки ба сарнавишти асар ва муаллифи он алоқаманд аст, қаноат мекунад.

Гуруҳе байни нақди адабӣ ва таърихи адабиёт чунин фарқро дидаанд, ки таърихи адабиёт нақди гузаштагон аст ва нақди адабӣ фақат марбут ба муосирон мебошад. Ин ақида ғалат аст. Фарқи асли нақд ва таърихи адабиёт дар он аст, ки таърихи адабиёт мисли ҳар навъ таърихи дигар фақат бояд аз роҳи нақди санадҳо ва нақди шаҳодатҳо ба таҳқиқ ва мутолиа пардозад, дар ҳоле ки нақди гузашта бо ин роҳ метавонад аз равишҳои дигар, масалан аз равиши ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва равоншиносӣ низ истифода кунад.

Ҳамин тариқ, нақди таърихию ҳамчун яке аз равишҳои таъсиргузор ва судманди нақди адабӣ метавон ба шумор овард ва мунаққид барои он ки дар амали хеш муваффақ шавад, бояд зимни истифода аз навъҳои дигари нақд ин арзишро низ қорбаст кунад. Дар ҳамин сурат ӯ комёб хоҳад шуд.

МУШКИЛОТИ НАҚД

Нақди адаби дар рӯзгори мо рушд ва инкишофи тоза ёфт. Вобаста ба пайдоиши равишҳои гуногун ва назарияҳои мухталиф дар нақд мушкилоти қобили мулоҳизае ба вуҷуд омадааст, ки гуфтугӯ дар атрофи онҳо, гуфтугӯ дар атрофи масоили адабиёт, ба хусус масоили нақди адабиёт. Сарфи назар аз пайдоиши мактабу равишҳои тозае илмию фалсафӣ, ки ҳар кадоме назариёти худро таблиғи ташвиқ мекунанд, баъзе мушкилоте ҳаст, ки барои нақди адаби куллий ва асосӣ ба шумор меоянд ва ин мушкилот ба ҳеҷ яке аз равишҳои мактабҳои тааллуқ надоранд. Масалан, мунаққиде (пайрави кадом равиш набошад) бояд муайян кунад, ки асари мавриди баҳс ва нақди ӯ ба кӣ нисбат дорад ва нисбати ӯ то чӣ андоза саҳеҳ ва дуруст аст. Беш аз ин мунаққид масъул аст бидонад, ки он нусхаи мавриди баҳс, ки аз муаллиф нест, то чӣ андоза саҳеҳ аст. Пас аз муайян кардани ин масъалаҳо мунаққид бояд равшан созад, ки асари мавриди таҳқиқи ӯ то чӣ ҳадде тозаву эҷодкорона аст ва агар аз осори дигар нависанда он чизе истифода карда бошад, он сарчашмаҳо кадоманд? Маълум аст, ки то ин мушкилоти бунёдӣ ҳаллу фасл нашавад, таҳқиқ дар боби асар ё эҷодиёти нависанда ё шоире комил ва судманд нахоҳад буд. Баъзе муҳаққиқон ин масъалаҳоро ба омӯзиши танҳо таърихи адабиёт ва таърихи нақд вобаста медонанд, ки комилан дуруст нест. Ба вачҳи он ки аввалан ин мушкилот танҳо марбут ба ин ё он адабиёт набуда, сониян осори ҳунари дар кадом даврае набошад ба бознигарӣ ва нақду тафсир эҳтиёҷ дорад. Аз ҳамин мавқеъ онҳое, ки доир ба масоили нақд мехоҳанд вуқуфи комил дошта бошанд, донишмандони ин масъалаҳо зиёда муҳим аст. Инак дар поён оиди баъзеи ин мушкилот, аз ҷумла мушкилоти интисоб ё худ нисбати асари бадеӣ, мушкилоти нақд ва тасҳеҳи матн, сирқот, мушкилоти нуфуз, қиёс ва тадбиқи он дар нақд сухан хоҳем кард.

1. Масъалаи интисоб ё худ нисбати асари мавриди тақриз

Масъалаи саҳеҳ ва дуруст будани нисбати осори ҳунари ба ин ё он адибро муҳаққиқон аз мушкилоти бунёдии нақд доништаанд. Дар таърихи адабиёт ҳодисаи барғалат нисбат додани осори ҳунари ба шахсе мушоҳида мешавад. Ҳамчунин чунин ҳам ҳаст, ки гуянда ва нависандаи осоре номаълум менамояд. Ин гуна мисолҳо дар таърихи адабиёт фаровонанд. Масалан, чунин шубҳа дар ҳақиқи дромҳои Шекспир вуҷуд дорад. Ашъори дилангезе, ки ба номи шоирони аҳди чоҳилия нисбат додаанд, оё ба он аср тааллуқ дорад? Чунин гумон нисбати ҳаҷвияи Фирдавси ба шоҳ Маҳмуд ва достони "Юсуф ва Зулайхо", ки низ ба ӯ нисбат медиҳанд, вуҷуд дорад. Дар давраи аввали тараққиёти адабиёти навини тоҷик, махсусан дар солҳои сиюм низ чунин ҳодисаҳо мушоҳида мешавад. Масалан, маълум нест, ки муаллифи асарҳое, ки дар ин давра зери имзои Санҷар чоп шудаанд, кист? Дар матбуоти ин давра даҳҳо шеърҳои ҳикоя ва ҳаҷвӣ чоп шудаанд, ки зери онҳо имзои мустаори муаллифи то ба имрӯз номаълум гузошта шудааст.

Вақте ки мунаққид мехоҳад асареро чунон ки ҳаст, нақд кунад ва арзиши онро муайян намояд, бояд аввал соҳиби асарро дақиқ шиносад, замони зиндагӣ ва муҳити иҷтимоии онро муайян кунад. Дар ин замина вай ночор аст сиҳати интисоб ё худ нисбати асарро аввал муайян кунад. Акнун суоли аввал як аст: чӣ гуна метавон дурустӣ ё нодурустии ин гуна нисбатҳоро дақиқ муайян кард? Усули нақди хоричӣ ва нақди дохилӣ воситаи аввалин аст дар дасти мунаққид. Мунаққид аввал худ асарро бояд, ки аз ҷиҳати забонӣ, услубӣ, тарзи андеша мулоҳиза кунад ва махсусиятҳои тарзи ниғориши онро сарехан шиносад. Ин амалро нақди дохилӣ гуянд, ки бе он ҷараёни минбаъдаи кор ба мушкилот мувоҷеҳ хоҳад шуд. Аз ҷониби дигар доир ба қаринаҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ барои муайян кардани замони таълифи асар тасаввуроти дурусту комил пайдо кунад. Ин равиш

марбут ба усули нақди хориҷист, ки дар таъйини нисбати асар роли муайян мебозад.

Ошноии комил бо сабки баёни ҳар нависанда ва маълумоти кофӣ аз таърихи инкишофи адабиёти ҳар аҳд барои ворид шудан ба масъалаи интисоб ба мунаққид ёри фаровон мерасонад. Аммо домистани моҳият ва шеваи афқору андешаи нависанда, тавачҷуҳ ба махсусиятҳои фикру баёни ҳар мактаби адабӣ ва ҳар нависанда барои ба таври саҳеҳ ва қатъӣ муайян кардани масъалаи нисбати осор ба мунаққид ниҳоят зарур аст.

Ҳангоми муайян кардани ин масъала ба мушкилоти махфӣ будани номи шоир ё нависанда, ки дар истилоҳ вазъ ва ҷаълу интиҳол мегӯянд, бояд хабардор буд. Дар адабиёти дунё ин ҳодиса хеле фаровон ба ҷашм мерасад. Ин ҳодиса дар адабиёти асри ҳаҷдаҳи Фаронса хеле зиёд мушоҳида мешавад. Вазъи сиёсии мамлакат ва таъқиботи давлат ба он овард, ки шоиру нависандагон осорашонро ё бе имзо ва ё бо номи мустаъор чоп кунанд. Масалан, Валтер қисме аз ҳаҷвияҳояшро, ки тунду тез буданд, аз тарси соҳибдавлатон беимзо ба чоп расонид. Муҳолифон ва муонидони ӯ низ ҳаҷвҳо сохтанд барои иғвои ҳукумат ва нафрати мардумро ба Волтер нисбат додан. Дар таърихи адабиёти мо низ чунин ҳодиса мушоҳида мешавад. Масалан "Ҳаҷвномаи Балх", ки ба Анварӣ мансуб шуд ва "Ҳаҷвномаи Исфаҳон", ки онро гӯянд Муҷирридини Байлақонӣ сохт ва ба Хоқонӣ мансуб дошт, намунаи ҳамин гуна ҷаълу вазъҳостанд.

Сабабҳои мухталифе ҳаст, ки боиси эҷод ва интишори ин гуна осор ва афкор мегарданд. Бар асари ин сабабҳо муаллиф номашро маҷбур аст махфӣ дорад. Хушунат ва бадбиние, ки дар ҷомеа нисбати аҳли ҳунар руҳ медиҳад, боис мешавад, ки афроди ғаразҷӯ барои бадном кардани шоир ё нависанда ба номи ӯ нависаду чоп кунанд. Сабаби ҷиддитаре дар ҷомеа ҳаст, ки чунин ҳодисаро таҳким мебахшад. Ин қабл аз ҳама таассуби сиёсӣ ва мазабӣ мебошад. Ин майлон сабаб шудааст, ки ашъору ҳикояву қиссаҳои беимзо, бо имзои мустаъор ва қасдан ба касе нисбат дода шуда, нашр шаванд ва миёни хонандагон паҳн

гарданд. Ин ҳодисаро мо дар аҳди шуубия мушоҳида мекунем. Дар замонҳои дигар, ҳатто дар даврони Шуравӣ низ чунин ҳодиса ба мушоҳида мерасад. Фоҷиаҳо ва ҳаводиси сиёсии солҳои навадум ба баъд ин ҷараёно дар адабиёти тоҷик қувват бахшид. Дар матбуоти дохилу хориҷа даҳҳо шеърҳо ҳикоя ва қиссаҳо ба чоп расид, ки муаллифонашон номи худро руст кардаанд.

Яке аз омилҳои дигаре, ки сабаби паҳншавии ашъор ва осори сохта гаштаанд, таъсири ақоиди динӣ мебошад. Дар бисёр мавридҳо котибон ва ноширон ба мақсади таблиғ ва дастгирӣ аз наҳзатҳои динӣ осори илҳоқиро ба китобҳо, девонҳои шоирон дохил кардаанд. Ин амалро онҳо танҳо бо мақсади ба фирқа ва ё мазҳаби ҳеш мансуб донистани он қаламкашон кардаанд. Мо дар қуллияти Саъдӣ, маснавиҳои Аттор, дар “Ҳамса”-и Низомӣ ва “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ чунин сохтакорӣ ва илҳоқгариро мебинем, ки сабабаш таассуби диниву сиёсӣ мебошад.

Манбаи дигаре, ки сабаби паҳншавии чунин намуди осори ҳунари гаштаанд, қиссаҳои ривоятҳо мебошанд. Масалан, қитъае, ки Муҳаммад Авфӣ аз шеъри арабии Баҳроми Гур нақл мекунад ва ривояте, ки Давлатшоҳ дар боби шеъри форсии Баҳром ва Дилором овардааст, таъсири қиссаҳои ривоятҳои динӣ аз қиссаҳои намунаи ашъор омадааст, ки мувофиқи вазъ эҷод шудаанд ва онҳо вазъу ҷаъл шудаанд. Ҷиҳати тақвияти фикр бисёр шудааст, ки ашъоре ва қиссаҳои офаридаанд ва онро ба шоире нисбат додаанд.

Ҳодисаи дигаре низ ҳаст, ки мардум гоҳо аз рӯи одат ва гумон ва ё собиқаи зеҳнӣ осореро ба касе нисбат медиҳанд. Мисоли ин ҳодиса зиёд аст. Нисбати достони “Юсуф ва Зулайхо” ба Фирдавсӣ, достони “Вис ва Ромин”-и Фаҳриддини Гургонӣ ба Низомӣ ва сипас иштибоҳан ба Низомии Арӯзӣ намунаи ҳамин гуна гумонҳои динӣ мебошад. Нисбати Хайём ва Ҳофиз низ чунин ҳодиса рух додааст. Масалан ҳар рӯбиеро, ки мазмунан ба осори Хайём қаробате дорад, агар муаллифаш маълум нест, ба ӯ нисбат медиҳанд. Баъзе аз котибон ва китобсозон низ абёте ва ашъоре ба номи шоирон дар девони онҳо нақл кардаанд, ки гоҳо муайян кардани нисбати онҳо саҳт душвор аст. Аз ин мавқеъ ба мунаққид

зиёда зарур аст, ки қабл аз ҳар коре таҳқиқи саҳеҳеро дар боби дурустӣ ва нодурустии нисбати асар анҷом диҳад.

2. Мушкилоти тасҳеҳи матн

Яке аз масъалаҳои муҳимтарин ва дақиқтарини нақди адабӣ тасҳеҳи матн мебошад, ки онро нақди матн низ гуфтаанд. Ҳадаф аз тасҳеҳи матн иборат аз он аст, ки аз рӯи нусхаҳои хаттии мавҷуд нусхаи асли ё қариб ба асл баробари асар барқарор карда шавад. Чои шубҳа ҳам намоёнад, ки то нусхаи комил ва бовариноки асар дар дасти мунаққид набошад, мулоҳизаронии ӯ дар боби асари мавҷуд беэътибор ва беаҳамият хоҳад буд.

Кори тасҳеҳи матн дар мавридҳои мухталиф яксон нест. Мавриде мешавад, ки нусхаи муътабаре барои тасҳеҳ заминаи боварибахш аст. Дар мавриди дигар чунин нусха вуҷуд надорад. Он вақт муҳаққиқ бояд, ки аз миёни нусхаҳои онеро тадвин кунад, ки ҳаддалимкон наздик ба нусхаи асл бошад. Ин амалро аҳли таҳқиқ дар қори мунаққид шеваи бунёди шумурдаанд. Аз ин ҷост, ки аз қадим наққодон ва суҳаншиносон дар тасҳеҳ ва барқарор кардани матн саъю кӯшиши зиёд кардаанд. Масалан, дар қарни дуввуми қабл аз милод Ористорикас аз уламои Искандарӣ дар нақди матни Илиада ва Одисея кӯшиши зиёд кард. Баъди ӯ низ ин корро уламо кардаанд. Вале амали гузаштагон заминаи комили илмӣ нашофт. Танҳо дар асри XIX барои ин кор заминаи илмӣ фароҳам омад, ки бар таҳқиқоти таърихӣ, луғавӣ ва нисбияти сабки иншо ва услуби фаннӣ асос ёфта буд.

Дар ин замина ду марҳиларо дар нақди матн бояд ба эътибор гирифт. Яке марҳилаи забт ва дигаре тасҳеҳ. Дар марҳилаи аввал мунаққид бояд тамоми нусхаҳои хаттии асарро фароҳам оварад, агар ин кор имкон надорад нусхаҳои ба асл наздикро қанори ҳам гузорад. Ин нусхаҳоро ба ҳам муқоиса кунад ва ихтилофотеро, ки байни онҳо ҳаст, сабт кунад. Баъди чамъ шудани нусхаҳои мунаққид аз роҳи татбиқ ва қиёси иштибоҳоти муштарак ва нуқсонҳои мушобеҳ нусхаро табақабандӣ мекунад. Аввал дақиқ муайян мекунад, ки кадом нусха асли ҳаст ва кадом

нусха қадимтар ва дар сурати имкон маълум мекунад, ки ҳар нусха дар чӣ фосилаи замони ба нусхаи муаллиф мерасад. Баъди ин корҳо мунаққид бояд маълум кунад, ки оё муаллиф дар ҳаёти худ китобро ба ду ривоят ва ду шакли мухталиф нанавишта бошад? Ва ё нусхаеро, ки баъд аз китоби худ чоп кардааст, таҳриру такмил накардааст.

Баъди анҷоми ин корҳо марҳалаи дуюм фаро мерасад, ки иборат аст аз тасҳеҳи матн. Ҳангоми тасҳеҳи матн муҳаққиқ аз ҳама гуна ҳадсу қиёсу ифрот худро канора гирад ва бо диққат ва саъйи комил ба тасҳеҳ пардозад. Усули кори ӯ дар ин равиш тақрибан чунин бояд бошад. Масалан, агар ибораеро вохурад, ки маънии саҳеҳ надорад ва ё бо шеъре мувоҷеҳ мешавад, ки аз чиҳати вазн ва қофия ғалат аст ва ё лафзеро мебинад, ки аз чиҳати шакл дуруст нест ва ё дар шакли истифодаи асри муаллиф роиҷ нест, бояд дар роҳи ислоҳи ин иллатҳо диққати тамом сарф кунад. Далелҳоеро, ки барои ислоҳ дар даст дорад, бояд рӯи қоғаз сабт кунад ва бо кӯмаки луғат ва алфози муродиф ва суннати истифодаи он дар асри мавриди назар, ҳамчунин қиёси он бо асари мушобеҳи қадим ё муосир ба тасҳеҳ пардозад. Ин марҳила басо душвор буда, масъулияти басо гаронеро бар души мунаққид мегузорад.

Махсусан андаке шитобзадагӣ ва саҳлангорӣ метавонад заҳмати қаблии ӯро барбод диҳад.

Ба ҳар ҳол дар нақд ва тасҳеҳи матн бояд аз тасҳеҳоти қиёсӣ ва ислоҳоти завқӣ ҳазар кард. Ҳамчунин бояд кӯшид, ки тасҳеҳи матн ба кулӣ дур аз ҳадсу гумон ва қиёс бошад. Нусхаи мӯътабар бояд заминаи устворе барои кор бошад. Ҳангоми тасҳеҳ мунаққид махсусиятҳои асарро низ бояд ба эътибор тирад. Бисёре аз қонуну қоидаҳои дастурӣ дар вақти кори амалӣ арзиши худро гум хоҳанд кард.

3. Манбаи илҳом ё худ сирқот

Масъалаи манбаи илҳом ё худ сирқот аз мушкилоти муҳимми нақд ба шумор меравад. Воқеан ҳам тавачҷӯҳ ба

шабоҳате, ки осори адибон ба ҳам дорад, дар таърихи адабиёти дунё собиқаи дароз дорад. Ин ҳодисаро шореҳони юнонӣ дар осори қадим қайд кардаанд. Гузаштагони адаби форсӣ низ ҳодисаи сирқот ва намудҳои гуногуни онро ба мушоҳида гирифтаанд. Аммо таҳқиқоти илмии ин масъала дар Урупо дар охири асри XIX анҷом гирифт. Имрӯз мунаққидон бар ин хулоса омадаанд, ки ҳеҷ асаре сирфан аз қаламу фикри имзокунандаи он берун наомадааст ва берун намеояд. Аз ин мавқеъ ҳеҷ шоир ё нависанда нест, ки ба сирқот муттаҳам набошад. Ҳатто шоҳкориҳои адабиёти ҷаҳон, монанди “Фауст”-и Гёте, “Лусид”-и Карней ва баъзе аз дромҳои Шекспир ин доғро ба номи худ бастаанд. Дар ин замина тадқиқотҳои бодалеле анҷом ёфтаанд, ки вучуди чунин ҳодисаро дар адабиёт тасдиқ мекунанд. Масалан, муҳаққиқон манбаи дромҳои бузурги Гёте “Фауст”-ро дар достоне омиёна ба номи “Дуктур Фауст” ва дар дrome ба ҳамин ном аз Кристифур Морлу дромнависи англиси муосири Шекспир нишон додаанд. Беҳтарин дромҳои Шекспир, аз қабилӣ “Ромео ва Чулет”, “Ҳамлет”, Макбет “Тоҷири Винеизӣ”-ро гуфтаанд, ки достонсарои бузург аз воқеаномаҳо ва қиссаву ривоёти омиёна иқтибос кардааст.

Дар адабиёти мо низ чунин ҳодиса ба мушоҳида мерасад ва таҳқиқи он равиши хосеро дар нақди пешин ба вучуд овард, ки усулҳои онро аввалин бор Қайси Розӣ дар “Ал-муъҷам” таъйин кард.

Аз шоирони пешин Муиззиро беш аз ҳама ба ашъоррабой муттаҳам кардаанд ва таъкид кардаанд, ки девони ӯ аз мазмун ва таркибҳои Фаррухиву Унсурӣ ва Манучехриву Ломеъӣ пур аст. Ва ҳатто Анварӣ, ки “хуни ду девонро бар гардани Муиззӣ” андохтааст, худ низ аз Булфараҷ ва дигарон мазомин ва иборот рабудаст. Мазмунҳои Салмонро Камоли Исмоил бурдааст. Ҳатто Ҳофиз ва Саъдиро низ ба сирқот айбдор кардаанд.

Муаллифи китоби машҳури “Ал-васота” Қозим Чурҷонӣ бо итминони комил менависад, ки “сирқат ва интиҳол дарде куҳан ва айбе дерина аст, ки аз дер боз дар шеърӯ адаб вучуд доштааст ва ҳамвора шоирон аз маъонӣ ва хавотири яқдигар

мадад мечустаанд ва аз алфозу афкори дигарон бахра мегирифтаанд". Ва вақте мебинем, ки Вержилу Шекспир, Гётеву Карней, Мулеру Валтер, Бухтуриву Аби Тамом, Мутанабиву Унсурӣ, Саъдиву Ҳофиз баринҳо ба сирқати мазмун ва афкори дигарон мутаҳаманд, он вақт шубҳае наместонад, ки ҳамаи қаламкашони дигар низ даст ба ин кор задаанд.

Ин ҳодиса муҳаққиқонро ба натиҷае овардааст, ки ҳеч асаре аз назму наср нест, ки ба куллий бесобиқа бошад. Аз ин ҷиҳат таҳқиқ дар манобеи илҳомии осори адабӣ имрӯз аз мушкилоти муҳими нақд ба шумор меояд. Аммо ин мушкилоти нақдро бо муболиғаву ифрот набояд омехт, балки дар ин замина басо худшинос ҳақшинос бояд буд. Дар ин замина бояд ки нахуст арзиш ва ҳудуди нақди манобеъро муайян кард.

Назар ба ақидаи муҳаққиқон рабудани мазмун аз касе ҳанӯз сирқот нест. Мазмунро аз касе иқтибос карда, онро дар шакли бехтаре гуфтан марзи шинохти сирқот аст аз ҷониби аҳли танқид. Вучуди маънии муштарақ худ гувоҳи ин масъала аст. Ба ин далел бояд дар назар дошт, ки сирқат ва интиҳол дар мазмуну маъноӣ, ки хоси шоире тавонад буд, иттифоқ меафтад. Ҳар чиз дар маъние, ки байни мардум муштарақ аст, наметавон аз сирқот сухан ба миён овард. Дар ин маврид набояд гумон бурд, шоире маъноӣ ва мазмунро аз шоире дигар гирифтааст. Сарфи назар кардани ин масъала гурӯҳе аз мунаққидонро аз ҷодаи ҳақшиносӣ ва инсоф берун бурдааст.

Ҳангоми баррасии ин масъала ҳатман ба манбаъҳои илҳом таваҷҷӯҳ бояд кард. Дар ин замина аввал аз манобеи ҳастӣ, ки аз таҷрибаи ҳаётии шоир ва корхӯе, ки дар муҳити зиндагии ӯ ҷараён дорад ва ҳамчунин таъсире дар андешаву орои ӯ дорад, бояд ёд кард. Манбаи дигар манбаи китобӣ аст, ки аз он ҷи нависанда ва шоир аз хондани китоб дар хотир мегирад, иборат мебошад. Ин таҷрибаи китобист, ки ҳам дар ҳофиза ва вичдони зоҳирии ӯ таҷаллий меёбад, ҳам дар шуури ботини ӯ ҷойи махфӣ пайдо мекунад. Дар ҳар сурат ҳодисоти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва андешаву орои динӣ ва ирфонӣ аз манобеи ҳаётии ҳастанд, ки ҳаёлотии адибро ба таҳрик меандозанд.

Гоҳо шоир ва нависанда фикреро фақат ҳамчун мабдаъ ва муҳаррике (мотив) интихоб мекунад ва худ ба майлу иродати хеш аз он чизи тозае меофарад. Гоҳи дигар фикри асосиро аз дигаре мегирад, вале бар хилофи ӯ раъйи хешро изҳор мекунад, ки ин низ сирқот аст, вале хеле соддаву маъсумона.

Ба ҳар ҳол як ҳақиқатро бояд ба сареҳӣ шинохт, ки иқтибос натиҷаи беҳосили тақлид аст, вале дар шинохти он муболиға набояд кард. Дар ҳунар модда нисбат ба сурат аҳамияти камтаре дорад. Масалан, поре аз мумро агар ба қолибҳои мухталиф андозед, шакл ва суратҳои гуногун пайдо мешавад. Як мазмун низ дар нигоришҳои гуногун тобишҳои гуногун пайдо мекунад. Бо ин ҳама ҳеҷ вақт наметавон аз ҳодисаи сирқат ҳимоят кард, зеро ҳимоят аз ин ҳодиса, қабл аз ҳама хатари ахлоқӣ ва иҷтимоӣ дошта, сабаби таваққуф ва рукуди ҳунар мешавад. Беш аз ин сабабгори ривоҷи сирқат ва косибиву туфайлигарӣ дар адабиёт мегардад, ки ниҳояти кор ба тараққӣ ва тавсияи завқ монеъ мешавад.

Пешгирӣ аз ин ҳарҷу марҷи адабӣ аввалин вазифаи ноқиди адабӣ аст, вале дар ин ҷода низ, чунон ки мунаққидони бузург хотирнишон кардаанд, ба ифрот набояд роҳ дод. Балки агар нависанда, шоир ва ё ғундае мазмуне ва фикреро беҳтар аз офарандаи он гуфта бошад, вайро ба вачҳи иқтибос набояд сарзаниш кард.

Ин ҳодиса дар адабиёти навини тоҷик чандон таҳқиқ нашудааст. Вале, мутаассифона, илҳоми бесуд ё иқтибоси ноӯҳдабароёнаи манбаъ дар назм ва насри мо фаровон аст. Ба ин ҳодиса назарияи сотсиологизми вулгар махсусан асоси бозътимоде гузошт, ки имрӯз низ дар шаклҳои гуногун зоҳир мешавад. Тақлиди мавзӯ, махсусан дар мавзӯҳои муҳими сохти сотсиолисті, монанди бунёди колхозҳо, мубориза ба муқобили душмани синфӣ ва ғайраҳо, асарҳои ҳаммонанд, вале аз ҷиҳати бадеият суст, монанди “Шодӣ”, “Одамони ҷовид” ва ғайраро ба вучуд овард. Дар солҳои навадум Ю.Акобиров бо эҷоди романи “Дунё ба умед” ин равияро тақвият бахшид. Дар ин бора мунаққид Чӯра Бақбзода мақолаи пурмуҳтавое навишт,

ки манбаи илҳоми норасо ва сирқоту интиҳолро дар ин асар ба таври бозътимод нишон додааст. Ин ягона мақолаест, ки мушкилоти адабиёт, хосса нақдро дар ин замина ба миён гузоштааст.

4. Масъалаи мувозина ва адабиёти татбиқӣ

Муҳаққиқон мувозинаро аз қадимтарин ва муҳимтарин мушкилоти нақд шинохтаанд. Зеро табъи башар аз замонҳои дур моил ба мувозина ва ё қиёс будааст. Барои мисол метавон ба адабиёти Юнони қадим истинод кард. Ҳанӯз дар замонаш Ористуфон дар намоишномаи “Ғукон” мувозинае миёни ду тан аз трожидинависони маъруфи Юнон ба номи Аврипид ва Ашил ихтисос медиҳад ва ба ин усул Ашилро аз Аврипид бартар медонад. Ористуфон дар ин асар бештар ба ҳаҷв ва сарзаниши Аврипид пардохта, Ашилро саҳт ҳимоят кардааст.

Ин ҳодиса дар адаби Эрону Араб низ фаровон ба чашм мерасад. Арабҳо шеърро шоириро саҳт қадр мекарданд ва бинобар ин шоиронро ба чор табақа тақсим мекарданд. Дар давраи рушди ислом ин равия инкишоф ва вусъат пайдо кард. Ва гоҳо ба зиддиятҳои саҳте миёни суҳанварон оид гашт.

Зиддияте, ки байни Ҷарир ва Фароздақ даргирифт, шоиронро ба гурӯҳҳо тақсим кард. Гурӯҳе тарафдори Ҷарир буданд ва гурӯҳе тарафдори Фароздақ.

Дар адаби Эронзамин низ ин масъала ҳамеша мавриди тавачҷӯх будааст. Шоири бузурги қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ Маҷди Ҳамгар ҳунари Анварӣ ва Заҳирро ба мувозина мекашад. Ҳамин Маҷди Ҳамгар дар бораи Саъдӣ, Имомӣ ва ҳудаҳ низ муқоисае анҷом додааст.

Мунозира ва муқоисае, ки дар атрофи асари Курней “Лусид” дар Фаронса руҳдод ва қиёсоте, ки муддатҳо оиди ҳунари Курней ва Росин даргирифт, гувоҳи шӯҳрат ва ривочи масъалаи мувозина дар адабиёти Урупост. Баҳс дар атрофи эҷодиёти ин ду баъди сари онҳо низ ба таври тезу тунд идома ёфт. Мунаққидон тафовути байни онҳоро дар он диданд, ки

Росин инсонро он чунон ки ҳаст, бо ҳамаи дардҳо, забуниҳо, орзуҳо, комҳову нокомиҳо тасвир мекунад. Курней бошад инсонро чунонки бояд бошад, яъне бо ҳамаи кулфатҳои ахлоқӣ ва вазифаҳои маданияву хонаводагӣ ба тасвир мекашад. Баҳси шадид дар атрофи эҷодиёти Шекспир ва Росин низ, ки ҳатто ба харашаи сиёсӣ табдил ёфт, намунаи ҳамин гуна баҳсҳои қиёсӣ дар адабиёт аст. Баҳс дар атрофи маҳбубияти Шекспир ва Росинро Стендал бо таълифи рисолае дар қиёси ҳунари ин ду анҷом дод.

Дар нақди донишмандон мувозина як навъ фатво ва ҳукм будааст. Аз ин ҷиҳат наққодон дар ин маврид эътимод ба ҳақ ва иқтиноб аз сохтакориву дурӯғро дар ин равия муҳим шумурдаанд. Дар ин замина мунаққид бояд, ки бетараф бошад ва ҳалли дурусти онро то дар зехнаш муайян накунад, хомӯш бошад. Вақте ки мунаққид ба қиёс мепардозад ва ду асар ва ё ду нависандаву шоирро мавриди муқоиса интиҳоб мекунад, аз бетарафии хосе бояд, ки бархурдор бошад. Зеро ки дар ин боб аксаран ҳар фарде мувофиқи завқ ва салиқаи ҳунаршиношиаш раъй медиҳад. Ба ин далел якеро завқ сӯи ирфон асту дигар фалсафаписанд мебошад. Дар вақти баҳо додан ба осори нависанда ё шоир аз мавқеае суҳан мегуяд, ки писанди табъи ӯ бошад. Гурӯҳи дигар мутаваҷҷеҳи лафзи пурмаънӣ ва шевои шоире ҳастанд ва аз ҳамин мавқеъ шеъри ӯро арзиш медиҳанд. Тамоюлҳое низ ба назар мерасанд, ки аз рӯи тамоюлҳои мазҳабӣ ва сиёсӣ қадру қимати осори ҳунариро муайян мекунанд. Гоҳо, махсусан дар замоне, ки мо зистем, фикри чанд нафаре афкори ҷомеаро зеро таъсири худ мегирад ва осори камарзише ҷои асарҳои пурарзишро мегиранд. Бо вучуди ҳамаи ин пасту баландҳо набояд ноумед шуд, ки фикри мунаққид дар ин равиш арзиш ва аҳамияте надошта бошад. Андешаи мунаққид аз он ҷиҳат пурарзиш хоҳад монд, ки нахуст вай бунёди қавии илмӣ дорад, аз сӯи дигар таҳти таъсири таҷрибаи адабӣ ва диққати саршор аз ҳақшиносиву ҳунарписандӣ қарор гирифтааст. Аз ин ҷиҳат ҳарчанд ҳангоми қиёс назари мунаққид аз илм ва қонунҳои фаннӣ дида бештар бар вичдон ва шуҳуди

хунари асос ёфтааст, бо вучуди ин назари ӯ қолибтар ва писандидатар аз андешаи дигарон аст. Зеро он чӣ ки ӯ ба фаросат, завқ ва таҷриба дармеёбад, муҳимтар аз он чизест, ки нақди фаннӣ ва чорчӯбаҳои илмӣ илқо мекунад. Маҳз ҳамин ҳукми завқии ӯ пурарзиш ва шоёни тавачҷӯх мебошад ва арзиши пурмоёи интиқодӣ дорад.

Дар ин боб сухани дурустро муаллифи “Ал-мӯъҷам” гуфтааст. Ба назари ӯ ҳукм ва қазовати мунаққиди соҳибтаҷриба, харчанд бар завқ асос дошта бошад ҳам, дорои асолат ва арзиши фаровон аст. Ӯ менависад, ки “... бисёр чизҳо бувад, ки бар завқ дар тавон ёфт ва аз он иборат натавон кард, чунон ки Иброҳим Мавсимӣ меғӯяд: Рузе Муҳаммад Амин моро аз ду шеър пурсид, ки кадом беҳтар аст ва ҳар ду ба ҳам наздик буд. Илло он ки дар яке лутфе ба завқ дармеёфтам, ки аз он иборат наметавонистам кард. Гуфтам ин шеър беҳтар аст. Амин гуфт: ваҷҳи тарҷеҳи ин бар он чист? Гуфтам: ин як ба лутфе махсус аст, ки таъб бар он гувоҳӣ медиҳад ва забон аз он таъбир наметавонад...”

Баҳси мувозина ё худ қиёсӣ дар рӯзгори мо дар заминаҳои мухталиф равия ва мӯҳтавои тозае касб кардааст. Матбуоти замони Шӯравӣ дар қиёсот аксаран ба фикри омма афзалият меод. Гоҳо чунон мешуд, ки фикри гурӯҳе бо як “отклик”-и фаврӣ интишор меёфт ва асаре ё эҷодиёти нависандае бартар шумурда мешуд. Ҳодисаи дигаре низ буд, ки осори нависандагони дастнорас қиёснашаванда буданд. Масалан, чунин нависандагоне ва шоироне монанди Турсунзода танҳо бо қаринаҳои ҳудудон, масалан Тихонов, Самад Вурғун ва ғ. муқоисашаванда буданду бас. Бо вучуди ин баҳсҳои муфиде дар атрофи ин масъала дар адабиёти имрӯза мо чараён дошт. Баҳси тӯлонии қиёсӣ дар атрофи ғазал аз ҷумлаи онҳо буд, ки фикрҳои судмандеро ба миён гузошт.

Чунон ки дидем мушкилоти мувозина ё худ назари қиёсӣ ба осори ҳунари аз масъалаҳои умдаи нақд буда, баррасии ҷиддӣ ва илмӣ он ба ҳалли яке аз масоили бунёдии адабиёт қадри ҳунари ва ҳунароманд, мавқеияти ҳунари асил қўмак хоҳад кард.

Ҳамвора бо мувозина ё худ назари қиёсӣ ба адабиёт назари

татбиқӣ (типологӣ), ки онро адаби татабиқӣ ё нақди татбиқӣ низ мегӯяд, вучуд орад. Мо онро ба қисмати нақди татбиқӣ дохил накардем, ба ин далел ки он равиши хоси нақд маҳсуб нашуда, балки аз мушкилоти нақди адабӣ аст, ки бояд ҳамеша мавриди таваҷҷӯҳи аҳли назар бошад.

Ин таъбир ё худ истилоҳро дар Урупо нахустин бор мунаққиди фаронсавӣ Вилман истифода кардааст. Баъдтар мунаққиди дигари машҳури ин кишвар Сент Бёв онро тафсир ва истеъмол намуд. То он замоне, ки Вилман ва Сент Бёв аз ин равиш сухан мекарданд, адаби татбиқӣ шеваи илмии хос ва муайяне надошт ва танҳо як шакли муқоисаи осори адибони кишварҳои мухталиф буду бас.

Баъдтар муҳаққиқон усулҳо ва шеваҳои татбиқ ва муқоисаро, ки олимони табиӣ дар табақабандии ҷонварон ва ҳодисаҳои табиат ба қор мебарданд, дар адабиёт низ ба қор пайвастанд ва дар ин замина қонунҳо ва усулҳои шеваи татбиқиро кашф ва дар адабиёт ҷорӣ намуданд. Ин шева бар он асос ёфт, ки муҳаққиқон доир ба масъалаҳои робита ва таъсири адабиётҳои қавму миллатҳои гуногун татқиқоти муҳимро анҷом доданд. Ин қор аксаран дар заминаи асноди таърихӣ ва далелҳои қатъӣ сурат мегирифт. Баъдтар дар ин замина анҷуманҳо ва нашрияҳои таъсис шуд, ки ба пешрафти ин усули таҳқиқ мусоидат кард.

Ҳамин тариқ, адаби татбиқӣ шеваи таҳқиқест, ки дар боби робитаҳо ва муносибатҳои адабиёти қавму миллатҳои гуногун анҷом мегирад. Дар ин равиш он чи ки мавриди таваҷҷӯҳи мунаққид аст ҷавҳари асари адабӣ набуда, балки таҳқиқ дар моҳияти инъикоси он аст, ки асари адабии қавме дар адабу фарҳанги қавми дигар пайдо мекунад. Ба иборати дигар, он чи ки дар адаби татбиқӣ мавриди баҳс аст, он моя ва маводест, ки як қавм аз осори адабу фарҳанги қавми дигар иқтибос карда ва қорбаст намудааст. Бинобар ин вақте сухан аз бозгирифтани иқтибос, тақлид ва нуфуз меравад ва даъво мешавад, ки нависанда ва шоири қавме аз осор ва мазмуни шоир ё нависандаи қавми дигар иқтибос ё тақлид кардааст, бояд пеш

аз ҳама моҳияти ин амал баррасӣ шавад. Усули бархӯрди адаби қавме бо мероси маънавии қавми дигар арзёби шавад. Дар ин замина бояд ҷанбаи ҳунарии амали он адиб мавриди арзёби қарор гирад.

Дар ин равиш нуқтаи ҷолиб ин аст, ки адаби татбиқӣ аз нақди таърихӣ фарқ дорад ва мувозина ё худ қиёс низ як нест. Нақди таърихӣ қабл аз ҳама ба омӯзиш ва таҳқиқи муқаддамот ва собиқаи таърихии осори адабӣ ва нависандагони онҳо сару кор дорад. Адаби татбиқӣ бошад бештар ба омӯзиши муносибат ва робитаҳои байни осори адабии қавму миллатҳо машғул аст. Дар мувозина ё худ муқоисаи адабӣ низ қиёси маънӣ ва мазмуни осори шоирон ва нависандагон мавриди баҳс аст ва дар ин равиш маъҳаз ва манбаи онҳо чандон эътибор надорад. Дар ҳоле ки адаби татбиқӣ ба муқоиса ва мувозинаи муҷаррад қаноат намекунад. Балки меқӯшад муайян кунад, ки кадом яке аз осор зери таъсир ва нуфузи асари дигар ба вуҷуд омадаст. Ҳудуди ин таъсирро низ дар осори нависандагони дигар бояд муайян кунад. Беш аз ин адаби татбиқӣ кушиш дорад равшан созад, ки як асари адабӣ дар байни қавму милали дигари олам то чи дараҷа мавриди тақлид ва иқтибос воқеъ гардидааст. Барои равшан кардани фарқи нақди нуфуз аз татбиқӣ мисол меоварем. Масалан, вақте сухан аз осоре равад, ки ба сабк ва услуби “Гулистон”-и Саъдӣ ё “Лайливу Маҷнун”-и Низомӣ дар Эрон навишта шудаанд, ин ҷо сухан аз нақди нуфуз буда, дар он бештар ба маънии хоси калима, махсусияти асар, ҳудуди тақлид ва иқтибоси он асар дар байни ҳаммиллатонаш ва ғайра диққат дода мешавад. Ҳангоме ки баҳс аз хусуси тақлидҳо ва иқтибосоте меравад, ки масалан, касоне монанди Лофунтин аз ҳикоёти “Гулистон” кардаанд, ин ҷо сухан аз адаби татбиқӣ меравад. Аз ин баён метавон хулоса кард, ки адаби татбиқӣ бо он ки имрӯз фане мустақил шинохта мешавад, бо нақди нуфуз ҳампайванд аст.

Равиши пажӯҳиш ва таҳқиқи татбиқӣ илова ба он чи ки гуфта шуд, дар шинохти сабабҳои воқеии таҳаввулоти адабӣ, тағйироте, ки дар маъно ва услубҳои мухталиф ба вуҷуд меояд,

кӯмак мекунад. Ҳамчунин садҳоеро, ки барои муҳаққиқ ба сабаби маҳдудияти назар дар омӯзиши адаби қавмею миллате ҳосил мешавад ва ӯро аз донишҷӯи бисёр ҳодисаҳои адабӣ боз медорад, аз байн мебарад. Бинобар ин ҳам Ҳангоми таҳқиқи таърихи адабиёт он хеле пурманфиат аст.

Ба ин тартиб, агар мунаққид ба он чи ки мавзуи адаби татбиқӣ аст, яъне ба муносибат ва равобити адабии ақвоми ҷаҳончунонки лозим аст таваҷҷӯҳ нанамояд, дар фаҳмидан ва нақд кардани осори адабӣ чунон ки лозим аст, муваффақ нахоҳад шуд. Зеро адаби ҳар қавме ё миллате ночор вақте дар адаби қавму миллате дигар бешу кам нуфуз ва таъсире гузоштааст ва аз адабуфарҳанги қавмҳои дигар низ каму беш баҳраею асаре бардоштааст. Масалан адаби аҳди ренессанс ва давраи классики фаронса аз таъсири адаби юнониву Румӣ саҳт бобаҳра будааст. Адаби форсӣ низ дар баъзе давраҳо зеро таъсири адаби арабӣ будааст ва бино бар ин наққоди муҳаққиқе, ки меҳодад дар боби ин давраҳо таҳқиқи интиқодаш дурусте ва дақиқе анҷом диҳад, ночор аст, ки ин дастурро ба инобат гирад. Натиҷаҳоеро, ки аз таҳқиқ дар адабиёти миллатҳо ва қавмҳои мухталифи олам ба даст омадааст, дар мадди назар дошта бошад. Танҳо дар ҳамин сурат метавонад арзиши дақиқ ва дурусти осори адабии ҷаҳон ва қавми худро, чунон ки ҳақиқат, идрок, баён ва муайян кунад.

ЖАНРҲОИ НАҚДИ АДАБӢ

1. Омилҳои пайдоиш ва инкишофи жанрҳои нақди адабӣ. 2. Махсусиятҳои роҳи инкишофи ин жанрҳо.

Нақди адабӣ ҳам монанди дигар навъҳои адабиёт ба тақозои қонуниятҳои дохилӣ дорои жанрҳои гуногун мебошад. Ин жанрҳои нақди адабӣ дар натиҷаи инкишофи нақд ба вучуд омадаанд ва зинаҳои инкишофро тай намудаанд. Олими адабиётшиносии рус Б.И.Бурсов дар ин замина тадқиқоти комилеро анҷом дода, омилҳо ва заминаҳои пайдоиш

инкишофи жанрҳои нақдро дар мисоли адабиёти рус собит мекунад. Аз ҷумла ӯ таъкид мекунад, ки “ҳарчанд пайванди нақди адабӣ бо илмҳои ҷамъиятшиносӣ барои пайдоиш ва инкишофи жанрҳои он омил ва замина бошад ҳам, вале жанрҳои нақди адабӣ дар зери таъсири қонуниятҳои дохилии он ба вучуд меоянд ва инкишоф меёбанд”.

Ин ҳодиса омили асосии пайдоиш ва инкишофи жанрҳои нақди адабӣ доништа шудааст, ки дар тӯли солҳо заминаи инкишофро низ барои онҳо муҳайё намудааст. Ҳарчанд бо гузашти солҳо жанрҳои нақди адабӣ шакл гирифта, қисме аз онҳо сурати устувори хешро пайдо кардаанд, бо вучуди он ҳанӯз дар бораи онҳо ақидаи равшан ва устуворе вучуд надорад. Дар адабиётшиносии рус низ чунин ҳолат ба мушоҳида мерасад. Жанрҳои нақди тоҷикӣ асосан дар замони Шӯравӣ, махсусан солҳои бисту сӣ тадриҷан шакл гирифта ва дар солҳои ҳафтод ва баъд инкишоф ёфт, ки мутаассифона ҳанӯз қонуниятҳои пайдоиш ва инкишофи онҳо ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудааст. Сабаби дигари ҳанӯз комилан муайян нашудани шакли хусусиятҳои шаклии жанрҳои нақди адабӣ дар он аст, ки нақди адабӣ аз соҳаҳои нав ва нисбатан ҷавон аст. Бо вучуди ин нақди адабӣ дар тӯли солҳои охир, махсусан ду даҳсолаи баъд хеле ташаккул ёфт ва шаклҳои жанрии он низ то андозае устувор гардиданд.

Жанрҳои нақди адабӣ хусусиятҳои хоси роҳи инкишоф доранд. Онҳо, қабл аз ҳама, дар заминаи қонуниятҳои хоси инкишофи адабиёт, ки ба савияи бадеию услубии он вобаста аст, шакл гирифта ташаккул меёбанд. Дар роҳи пайдоиш ва ташаккули жанрҳои нақди адабӣ осори адабиёт ва шеваҳои хоси услубии он омили муҳим ва таъсиргузор аст. Рушди адабиёти бадеӣ заминаи муҳимро барои пайдоиш ва инкишофи жанрҳои нақди адабӣ ба вучуд меоварад. Пешрафти адабиёт на фақат боиси зуҳури шеваҳои тоза ва гуногун дар таърихи адабиёт мегардад, балки нақди адабиро низ ҳам аз ҷиҳати шакли услуб, ҳам аз лиҳози жанру мундариҷа равнақ мебахшад. Пешрафти адабиёт, пайдоиш ва инкишофи равияҳои тоза дар

шаклҳои пурмуҳтавои жанрҳои нақдро низ ба миён меоварад ва заминаи тағйиру такмили онҳоро муҳайё месозад.

МАХСУСИЯТҲОИ ЖАНРИ

Дар боби жанрҳои нақди адабӣ ва махсусиятҳои шакли онҳо нуқтаи назари ягона нест. Бисёре аз муҳаққиқони ин соҳа жанрҳои нақди адабиро моҳиятан навъе аз шаклҳои жанрии публицистӣ донистаанд. Аз ҷумла муаллифони китоби “Танқиди адабиву бадеӣ” (Баранов В.И., Бочаров А.Г., Суровцев Ю.А. Литературно - художественная критика, М.1982) навиштаанд, ки “Дар заминаи контексти муайян ба системаи публицистӣ дохил намудани нақди адабӣ зарурияти қонунӣ дорад (стр. 140). Ин ҷо сухан на фақат аз ягонагии нақду публицистика меравад, балки махсусиятҳои нақди адабӣ ҳамчун як шӯъбаи хоси илми адабиётшиносӣ, ки низ илм аст, инкор мешавад. Дар ҷои дигар ҳамин муаллифон нақдро бо публицистика як намедонанд. Вале барои исботи ҳар ду даъвои худ далели кофӣ пешниҳод намеkunанд.

Дар ин миён андешаҳои муаллифи китоби “Жанрҳои нақди адабиву бадеӣ” А.Г.Бочаров то андозае саҳеҳ ба назар мерасад. Вай дорои хусусияти публицистӣ будани нақдро эътироф карда, қаробати шакли жанрҳои онҳоро низ таъкид мекунад. Умуман муаллифони зикршуда илми нақд ва махсусан жанрҳои онро дар партави публицистика тафсиру таъбир меkunанд.

Мунаққид ва адабиётшиноси тоҷик С.Табаров дар рисолаи “Асосҳои назариявии танқиди адабӣ” (Д., 1999) асосан ақидаи муаллифони болоро тафсир ва дастгирӣ мекунад. Вале ин муаллиф дар ҷои дигар ба хулосаи дуруст меояд ва таъкид мекунад, ки “жанр ва шаклҳои жанрии танқиди адабиро, ки доираи таҳлили тадқиқоташон асар ё асарҳои бадеии нав ё эҷодиёти санъаткорони ҳозира ва ё ҷараёни адабиёти муосир мебошанд, ба жанрҳои ахбордиҳӣ, таҳлилкунанда ва адабиву бадеӣ ҷудо намудан натавоно қиммату моҳияти мазмуну шакл,

мавзӯю ғоя, асосҳои фалсафиву эстетикӣ, адабиву бадеӣ, доираву ҳудуд ва маҳсусан вазифаву предмети танқиди адабиро танг ва маҳдуд мегардонад, балки чунин маҳлут ва якҷоя намудани жанрҳои публицистика бо жанрҳои танқиди адабӣ ва якҷоя намудани мақому ҷои онҳо ҳатто ба барҳам хӯрдани мустақилияти танқиди адабӣ ҳамчун яке аз намудҳои илми адабиётшиносӣ наоварда наметавонад" (С. Табаров, ҳамон ҷо, с. 80). Муҳаққиқ моҳияти масъаларо дуруст тавзеҳ медиҳад. Вале дар он нукта саҳви муаллифони китоби болоро тақрор мекунад, ки онҳо вазифа ё худ аҳдофи публицистикаро аз жанрҳои он тафовут надодаанд. Дар ҳақиқат он чӣ ба сифати жанри публицистика ва нақд ёд мешавад, яъне жанрҳои ахборотдиҳӣ, таҳлилкунанда ва адабиву бадеӣ, жанр, нест, балки аз вазифаҳои усулии публицистика аст. Нақди адабӣ шояд дар ҳамин раванд бо публицистика ҳамсангӣ ва қаробат пайдо кунад, аммо хусусияти таблиғоти ин ду навъи адабӣ ҳеҷ гоҳ дастур намедиҳад, ки онҳоро маҳлут ва жанрҳояшонро як донем. Агар гузоришгарӣ ё худ публицистикаро як намуди эҷоди бадеӣ донем, пас жанрҳои он кадом аст? Оё худи публицистика яке аз жанрҳои намудҳои адабиёт - насру назм нест? Ба назари мо публицистика бештар хусусияти ин ё он намуди осори бадеӣ бояд бошад. Аммо дар мавриди нақди адабӣ наметавон ба чунин хулоса омад. Нақди адабӣ ҷиҳатҳои хоси илмӣ пайдо карда, жанрҳои хоси он низ шакли устувор пайдо кардаанд. Танҳо аз ҷиҳати аҳдоф ва вазифаҳояш нақди адабӣ бо публицистика қаробат пайдо мекунад. Ба ифодаи дигар, мақола, тақриз ва ё дигар жанрҳои нақд метавонанд вобаста ба сабки эҷодашон ва вазифаҳои дарзамониашон хусусияти публицистӣ пайдо кунанд.

Арзишҳои иҷтимоӣ, танқидӣ ва ислоҳотхоҳии публицистикаро ба эътибор гирифта, онро бо нақди адабӣ омехтан, вазифаҳои онҳоро дар муҳити адабӣ як ва ё муштарак доништан ғалати маҳз аст. Нақди адабӣ, аз ҷумла жанрҳои он, ки хусусиятҳои хос доранд ва дар заминаи қонуниятҳои хос шакл гирифтаанд, қабл аз ҳама ба таҳқиқ ва баррасии осори адабӣ машғул аст. Ҳусну қубҳи осори адибон ва эҷодиёти онҳоро ошкор сохта,

моҳият ва арзиши шеваҳои тозаи эҷодкориҳо дар ҷараёни адабӣ ошкор ва арзёбӣ мекунад. Аз ин мавқеъ ҳар кадоме аз жанрҳои нақди адабӣ махсусиятҳои шаклӣ ва мундариҷавӣ дошта, ифодагари равишҳои хоси ақоиди адабӣ низ мебошанд. Ин жанрҳо ҷойгоҳ ва қонуниятҳои хоси худро дошта ба ҷараёни адабӣ бетаъсир нестанд. Вазифаву қонуниятҳои ва хусусиятҳои хоси шакливу мундариҷавии жанрҳои нақди адабӣ ба мо дастур медиҳад, таъкид кунем, ки миёни публицистика ва жанрҳои нақди адабӣ шояд пайванде бошад, вале онҳоро як чиз шумурдан, вазифаҳои онҳоро махлут кардан, ғалате беш нест. Аз сӯи дигар, агар нақдро муродифи публицистика донем ва худӣ нақдро қисми он шиносем, он вақт мавҷудияти нақди адабӣ чун илми хоси таҳқиқӣ адабиёт ва намунаи осори ҳунар зери суол қарор мегирад. Дар ин замина чунин андешаи олими рус И.В.Попов саҳеҳ ба назар меояд. Ӯ менависад, ки «мунаққиди адабиро комилан метавон публицист номид. Вай бо нирӯи талошҳои хеш ғангоми таҳлил ва баррасии осори бадеӣ ба ҳулосаҳое ояд, ки андешаҳои ӯ дар маҷмӯъ ба афкори ҷомеа таъсир гузошта, майл ва рӯҳияи сареҳи интимоиву таърихро қувват бахшад. Оиди суҳанронии танқидие, ки чунин моя надоранд, ҷои ҳарф ҳам нест. Ба ин далел кӯшиши онҳое, ки танқиди адабиро ҳамчун «шоха» ва ё «қисми муҳими» публицистика дониста, вазифаи онро дар «ҳамоҳангсозии ҳодисаҳои осори ҳунари бо воқеияти зиндагӣ медонанд, билкул ботил аст» (Попов И.В. Литературная критика, Куйбышев, 1975. стр.5).

Ҳамин тариқ, ҳамчунон ки нақди адабиро муҳаққиқон як шӯъбаи илми адабиётшиносӣ шинохтаанд ва он дар тӯли солҳо шакл гирифта, имрӯз тадриҷан ба илми таҳқиқӣ ҳусну қубҳи адабиёт табдил ёфта хусусиятҳои ва қонуниятҳои хоси худро пайдо кардааст, жанрҳои он низ дар ҳамин замина ба вучуд омада, ташаккул ёфта, махсусиятҳои услубӣ ва бадеӣ пайдо кардаанд. Ин махсусиятҳои қабл аз ҳама дар шакли онҳо зоҳир шуда, ба мундариҷа ва мазмуни онҳо низ алоқаманд аст. Аз ин мавқеъ замони пайдоиш ва тақомули жанрҳои нақди адабӣ, хусусиятҳои хоси он ба раванди инкишофи худӣ адабиёт сахт

алоқаманд мебошад. Дар вақти муайян кардани махусиятҳои шаклӣ, услубӣ ва таҳаввулотӣ мундариҷавии жанрҳо ин ҳодисаро ба эътибор бояд гирифт. Илова ба ин махусияти жанр аз хусусиятҳои хоси адабиёти давр низ об меҳӯрад. Ҳангоми таъйини ин хусусиятҳо ҳодисаҳои замони ва омилҳои сиёсиро низ наметавон аз ёд бурд.

Нақди адабии тоҷикӣ таърихи ҳазорсола дошта бошад ҳам дар шакли комили худ асосан солҳои бистум арзи вуҷуд кард. Бинобар ин ҳам мо аз нақди пешин танҳо равияҳо ва усули таҳқиқро метавонем чӯдо кунем. Яъне нақди пешин жанрҳои хоси худро надошт. Солҳои бистум дар баробари ташаккули нақди адабии сифатан нав шаклҳои жанрии он низ тадриҷан ба вуҷуд омаданд. Дар ин замина қонуниятҳо ва хусусиятҳои хоси ин жанрҳо ба вуҷуд омад ва минбаъд устувор гардид. Нахустин тақриз, мақола ва ё мувоҳиҷасоҳое, ки ин солҳо эҷод шуданд, бештар хусусияти таблиғотӣ доштанд. Дар онҳо моҳияти диди бадеии нависанда ё шоир дар партави воқеияти шигарфи замон тафсир мешуд. Ба ин маънӣ, жанрҳои нақди адабӣ ифодагари ҳолати адабиёти ин ё он давр низ ҳастанд.

АНДЕШАҲО ПИРОМУНИ ЖАНРҲОИ НАҚДИ АДАБӢ

Аз замони бунёди адабиёти Шӯравӣ, аз ҷумла адабиёти Шӯравии тоҷик сар карда, доир ба навъҳо, хусусият ва миқдори жанрҳои нақди адабӣ муҳаққиқон андешаҳо баён доштаанд. Вале то ба имрӯз оиди ин масъала назарияи яқлухт ва бозътимод ба миён наомадааст. Дар адабиётшиносӣ ва нақди адабии тоҷик оиди ин масъала баъзе мақолаҳо ва васоити таълимии С. Табаров бо номи «Асосҳои назариявии танқиди адабӣ» ба ҷоп расидааст ва дар китоби зикршуда муаллиф мулоҳизоти назарии донишмандони рус В.И.Баранов, А.Г.Бочаров ва Ю.М.Суровцевро оиди жанрҳои нақди адабӣ таҳлил ва қазоват кардааст.

Мунаққид С. Табаров таснифоти жанрҳои нақди адабиरो дар заминаи андешаҳои назарии донишман-дони рус қазоват карда, аз ҷумла дар асоси се усули таҳқиқ жанрҳои нақди адабиरो табақабандӣ мекунад. Ба фикри ӯ усули аввал ин будааст, ки «жанрҳои танқиди адабӣ аз рӯи методу усули таҳқиқи таҳлили асари навъод, ё эҷодиёти нависандаи муосир ва ё ҷараёни адабиёти ҳозира муайян карда мешаванд, ки ба ин принсипу усул ва роҳу равия ва тарзи таҳлилу тадқиқ ва таҳқиқ жанрҳои симои адабӣ, муколама, қисман тақриз, ҳошиянома (глосса), нақиза, рисола ва амсоли онҳо (с.85) дохил мешудаанд. Назар ба пайбурди ӯ усули дуввум он будааст, ки «баъзе муҳаққиқон аз рӯи шаклҳои эҷодӣ жанрҳои танқиди адабиरो муайян мекунанд, ки чанде аз жанрҳои танқиди адабӣ (тақриз, эссе, нақиза, панфлети танқидиву адабӣ, фелетони танқидӣ ва монанди онҳо) дар асоси ҳамин принсипу усул ва равияи танқиди адабӣ ташаккул ёфтаанд» (с.85). Усули саввум он будааст, ки муҳаққиқони ҷудогона чигунагии жанрҳои танқиди адабиरो аз рӯи доира, ҳаҷм ва дарбаргирии маводу ҳуҷҷат ва ҳодисаҳои адабӣ муайян мекунанд, ки ба ин қисмати танқиди адабӣ тақриз, лавҳа (этюд), хулосаи танқиди адабӣ, рисолаи танқиди адабӣ барин жанрҳо дохил карда мешаванд» (ҳамон ҷо). Чунон ки мебинем ин таснифот на ба қонуниятҳои дохилии жанр, балки бештар ба факторҳои берунӣ асос ёфтааст. Бояд гуфт, ки ҳанӯз солҳои бистум олими рус Л.П. Гроссман дар мақолааш «Жанрҳои танқиди адабӣ» таснифотеро анҷом дод, ки имрӯз низ арзише дорад. Гроссман чеҳраи адабӣ, эссе, мақола-рисола, танқиди публисистӣ, фелетони танқидӣ, хулосаи адабӣ, тақриз, ҳикояи танқидӣ, муколамаи танқидӣ, нақиза, тақризи илмӣ, рисолаи танқидӣ ва ғайраро аз ҷумлаи жанрҳои нақди адабӣ медонад. Ин таснифот низ комил набуда, аз воқеияти инкишофи нақди адабӣ бар намеояд. Зиёда аз ин муаллиф аз рӯи тамоюли услубӣ ва мавзӯӣ жанрҳоро шинохтааст, ки ин низ дуруст нест.

Адабиётшиноси дигари рус М.Я.Поляков жанрҳои нақди адабиरो ба типҳо ҷудо карда, аз ҷумла чор типҳои онро ҷудо мекунад. Ба назари ӯ типҳои аввал мақолаҳои ташреҳотӣ ҳастанд,

ки мақолаи танқидӣ намунаи он аст. Дар ин гуна мақолаҳо муаллиф дар заминаи санадҳои адабӣ таҳлилӣ таҳқиқро анҷом дода, хулосаҳои амиқи назариву амалӣ мебарорад. Муаллиф танқиди мафкуравӣ (идеологӣ)-ро аз типи дуҷуми жанрҳои нақди адабӣ медонад ва хулосаю мақолаҳои ҷамъбастиро аз ҷумлаи жанрҳои ин тип медонад. Типи сеюмро иборат аз танқиди далелнок меҳисобад, ки жанрҳои симои адабӣ, лавҳаи фалсафию танқидӣ ва қисман тақризро марбути ин тип медонад. Типи чорум танқиди рефлексивӣ ё худ инъикосӣ будааст, ки мақолаи муаммой намунаи он аст. Чунон ки дидем, ин таснифот заминаи таърихӣ дошта, ҳолати давраи аввали инкишофи нақди адабии русиро ифода мекунад. Андешаҳои муҳаққиқони дигар И.В.Попов ва Б.Ф.Егоров низ арзиши таърихӣ дошта, мутааллиқ ба дирӯзи нақди русист.

Муаллифони дастури таълимии «Танқиди адабиву бадеӣ» жанрҳои нақди адабию «қабл аз ҳама ба воситаи маводи тадқиқот: асар, муаллиф, ҷараён» муайян кардаанд. Дар ҳамин замина муаллифони мазкур «дар бораи се жанри асосӣ - тақриз, симои адабӣ, мақола» сухан ронда, таъкид мекунад, ки «инҳо се решаи системаи жанрҳо» ҳастанд, ки «дар атрофи онҳо намудҳои гуногунашон ҷамъ меоянд» (с. 141). Таҷрибаи адабӣ собит месозад, ки имрӯз ин фикр чандон эътимоднок нест. Мутаассифона аксари онҳое, ки ба таснифоти жанрҳои нақди адабӣ даст задаанд, қабл аз ҳама хусусият изоҳирии онҳоро ба инобат гирифтаанд.

Мунаққид ва адабиётшиноси тоҷик (С. Табаров дар дастури таълимии «Асосҳои назариявии танқиди адабӣ» роҷеъ ба табақабандии жанрҳои нақди адабӣ сухан ронда, аз ҷумла менигорад, ки «тамоми жанрҳои танқиди адабӣ (тақриз, мақола, хулоса, симои адабӣ, муколама, мубоҳиса, эссе, руқъот, нақиза, фелетони танқиди адабӣ, памфлети танқидӣ, рисолаи танқиди адабӣ ва монанди онҳо)-ро аз нуқтаи назари ҳаҷму доира, мазмуну шакл, мавзӯю ғоя, вазифаю талабот, дарбаргирии масъалаву муаммоҳои гуногуну мутафаккири эҷодиёти адабиву бадеӣ, аз ҷумла аз нуқтаи назари устухонбандӣ,

архитектоника, сабуқ услуб, поэтика, муносибати байни объект, эътибор ба асосҳои илмӣ, назариявӣ ва амалии илми адабиётшиносӣ ва монанди онҳо, шартан ва тахминан ба се қисм чудо қардан мумкин аст». (Асари зикршуда, с.94-95). Ва баъд он қисматҳоро ба тариқи зайл номгузорӣ кардааст: 1. Жанрҳои хурди танқиди адабӣ. 2. Жанрҳои миёнаи танқиди адабӣ. 3. Жанрҳои калони танқиди адабӣ.

Ин таснифот, чунон ки муаллиф низ ишора мекунад, асосан дар заминаи шакли зоҳирии жанрҳо ба вуҷуд омадааст. Муаллиф ҳангоми табақабандӣ қонуният ва ҳадафи аслии жанрҳоро, ки қабл аз ҳама чун осори адабӣ бояд шинохта шаванд, ба эътибор намегирад. Дар ҳамин замина муҳаққиқ «ба қатори жанрҳои хурди танқиди адабӣ тақриз ва ҳамаи навъҳои сершумори он аннотатсия, микротақриз, автотақриз, радиотақриз, телетақриз ва монанди инҳо) руқъот ва мақолаҳои эпистолӣ, нақиза, памфлети адабӣ, эпиграммаи танқиди адабӣ, фелетони танқиди адабӣ, танқиди танқид, қисме аз эссеҳо ва монанди инҳо»-ро дохил менамояд. Дар мавриди жанрҳои миёнаи танқиди адабӣ менависад, ки ба ин қатор «мақола, хулоса, муколама, мубоҳисаи адабӣ, мақолаи муаммой, қисме аз эссеҳо, мизи мудаввар, баъзе аз навъҳои жанрҳои радиомақола ва телемақола, радиоҳулоса ва телеҳулоса ва монанди онҳо»-ро дохил мекунад. «Жанрҳои мақолаи монографӣ, рисолаи танқидӣ, қисме аз эссеҳои калонҳаҷм ва асарҳои тадқиқотии танқидӣ роҷеъ ба адабиёти муосирро ба қатори жанрҳои калони танқиди адабӣ» дохил менамояд. Ин таснифоти муҳаққиқ, чунон ки ҳудаш низ қоил аст, «шартан ва тахминан» сурат гирифтааст. Вале маълум аст, ки «шартан ва тахминан» андешарониҳо дар илм арзиш надорад. Аз ҳамин мавқеъ дар вақти таснифи жанрҳои нақди адабӣ набояд «вазифаю талабот», «муносибати байни объект» ва ҳар гуна сангарҳои идеологиро асос қард, балки меъёри ягона ва бозътимоди илмӣ бояд асоси кор бошад. Таҷрибаи адабиву илмие, ки низ воқеъ шудааст, дастур медиҳад, ки новобаста ба ҳадафҳои идеологию табақабандии ҷомеа, оиди жанрҳои нақди

адабӣ ҳулосаҳои қатъитареро пеш гузорем.

Таърихи адабиёти навини тоҷикӣ бо нақди комилан нав ва нисбат ба нақди пешин пурмоятар шуруъ мешавад. Аз оғози ин таърих мунаққидон дар пайравӣ (ғоҳи тақлиди маҳз) ба нақди адабии Шӯравӣ дар қолабҳои гуногуни жанрӣ асарҳо эҷод мекарданд. Ин асарҳои танқидӣ дар шаклҳои, ки дар матбуоти Шӯравӣ маъқул буд, рӯи қоғаз меомаданд. Ба ҳамин дастур аввалин тақриз, мақола, мусоҳиба, муколама ва монанди инҳо ба миён омад, ки бо гузашти вақт шакли устувор пайдо кард. Ба ифодаи дигар аз ҷиҳати ном ва шакли мундариҷа жанрҳои нақди адабии русӣ ба тоҷикӣ кучид ва ба тоҷикӣ номгузорӣ шуд. Ин воқеияти ҳаёти адабӣ буд, ки дар дигар соҳаҳои илму адабиёт низ мушоҳида мешавад. Чун меъёрҳои идеологӣ ва синфӣ тарозудори адабиёт буд, жанрҳои нақди адабӣ низ аксаран хидмати сиёсати шоеъро ба ҷо овардаанд. Аз ин ҷиҳат ғоҳи маҳдуд, ғоҳи қолабӣ, ғоҳи дигар хеле сиёсӣ табақотианд.

Адабиёт аз чорҷубаи ҳамаи сиёсатҳову зурғуиҳо бояд берун бошад. Ба ифодаи дигар, осори адабӣ низоми хоси муҳолифат ба беадолатӣ, бадахлоқӣ, ноодамӣ, носипосӣ бояд бошад, ки низоми раҳбар суккондори он аст. Барои ана ҳамин гуна адабиёт нақди воқеан адабӣ лозим аст, ки санги маҳаки он бошад. Ин нақд ҳам намунаи осори таҳқиқӣ бошад, ҳам илму ҳунар. Ана дар ҳамин сурат аз адабиёт ё худ осори ҳунари намояндагӣ карда метавонад. Мо бояд жанрҳои мавҷуди нақди адабиро низ аз ҳамин мавқеъ арзёбӣ кунем. Тасниф ва ё гурӯҳбандии онҳо агар ба миён ояд, бояд заминаи илмӣ ва ҳунари дошта бошад.

Ба ақидаи мо аз рӯи шакл табақабандии жанрҳои нақди адабӣ бесуд аст. Ин жанрҳо ҳар кадоме ба ҳоли худ вучуд доранд ё ба вучуд меоянд. Барои шинохтани он ҷиҳаст аввалан тафовут додани хусусиятҳои он муҳим бошад, сониян онро ҳамчун осори илмиву ҳунари бояд баҳо дод. Агар аз ҳамин мавқеъ жанрҳоро шиносем он вақт барабас будани кӯшиши ба гурӯҳи жанрҳои хурду миёнаю калон қисмат кардани он равшан мешавад. Арзиши илмию таҳқиқӣ ва ҳунарии онҳо бояд эътибор дошта бошад, на ҳаҷм. Аз ҳамин мавқеъият мо ҳама гуна гурӯҳбандӣ

ё худ табақабандии сунъиро фуру гузошта, монанди жанрҳои дигар намудҳои адаби жанрҳои нақдро низ чунон ки ҳаст, ҳамон тавр ном бурдем: тақриз, мақола, муколама, мусоҳиба, чеҳра, хулоса, руқаъот, нақиза, фелетони адаби, памфлет, китобиёт.

ТАҚРИЗ

Тақриз аз жанрҳои асосӣ ва фаврии нақди адаби ба шумор меравад. Ин намуди жанри нақди адаби хеле маъмул буда махсусият ва қонуниятҳои хоси шакливу мундариҷавии ҳешро дорад. Вай жанри фаври буда, ба асари бадеӣ сари вақт, мӯъҷаз ва бсэътимод баҳо медиҳад. Тақризо метавон ҳамчун жанри фаврии худшинос, ҳақшинос ва тарҷеҳдиҳандаи неку бад дар адабиёт таъриф кард.

Маънои луғавии калимаи «тақриз» арзиши навиштаеро дар шакли хаттӣ муайян кардан аст. Дар истилоҳи адабиётшиносӣ маънии арзиши осори адабиро муайян кардан, хубу бади онро намудан дорад. Инстилоҳи русии «Ретсензия» аз калимаи юнонӣ муштақ буда, маънии истилоҳияш баҳои чизеро муайян кардан, бо назари интиқодӣ ба чизе нигаристан, маҳаки санҷиш қарор додани осори ҳунари ва ғ. мебошад.

Тақриз жанри хоси нақди адаби мебошад. Вай ба осори адаби (замони нашраш набояд эътибор дошта бошад), ҳунари, сиёсӣ, фалсафӣ, илмӣ ва ғ. навишта мешавад. Мо дидаву доништа навъҳои тақризо, ки С.Табаров эътироф кардааст, ба эътибор нагирифтем. Зеро ҳамаи онҳо, хоҳ хурду хоҳ бузург тақриз ҳастанд. Хурду бузургии онҳо наметавонад далели табақабандии тақриз бошад. Ин ҷо маҳаки эътибор ва шиноخت арзиши тақриз аст, ки дар заминаи қонуниятҳои хоси он эҷод шуда бошад. Шакл ва ҳаҷми тақриз низ метавонад гуногун бошад. Мисли дигар осори бадеӣ шакл ё ҳаҷм арзиши тақризо муайян намекунад. Балки мӯҳтавои он, усули нигориши он, сабк, савия ва сатҳи андешаҳои муқарризи метавонад тақризо арзишманд ё камарзиш созад.

Нахустин тақриз кай пайдо шуд ва онро кӣ навишта буд, мо намедонем. Вале хусусияти баҳодиҳии тақризро ба осори бадеӣ ба эътибор гирем метавон гуфт, ки аввалин нуқтаи назарҳо оид ба неку бади осори ҳунар ба сари худ тақриз будаанд. Мо ин гуна арзишбандиро дар нақди Юнони қадим ва таърихи нақди форсии тоҷикӣ низ мушоҳида мекунем. Назари Афлотун ба осори ҳунармандони Юнон ба сари худ тақризи пурмӯҳтаво мебошад. Намунаҳои нақди фаннӣ ва луғавии Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-мӯъҷам», мувозинаҳои шоирони қадим бар осори ҳамдигар ва монанди онҳоро метавон шакли ибтидоии тақриз ҳисобид.

Ин жанр ба маъно ва мӯҳтавои комилаш дар адабиёти рус тавассути саъй ва кӯшиши мунаққидони барҷастаи рус Чернышевский, Белинский, Добролюбов ва нафарони дигар ба вучуд омад ва шакл гирифт. Тақризҳои Чернышевский, Белинский ва Добролюбов ба осори муосиронашро ҳанӯз ҳам чун намунаи беҳтарин тақриз бояд эътироф кард. Тақризҳои онон ҷанбаи хоси ҳунари ва иҷтимоӣ дошт. Онҳо осори бадеиро аз нигоҳи арзиши ҳунари ва ҳадафҳои иҷтимоӣ арзишбандӣ карданд.

Минбаъд махсусан дар замони рушд ва нумӯи фарҳанги Шӯравӣ ин жанр дар адабиёт, хосса нақди адабии замони Шӯравӣ хеле тараққӣ кард ва пеш рафт. Хусусиятҳои хоси услубиву мундариҷавӣ касб кард. Дар ҳамин замина ва зери таъсири ҳамин равия жанри тақриз дар нақди адабии тоҷикӣ солҳои бистум арзи андом ва аз солҳои бистум ба баъд хеле пешрафт ҳам кард.

Дар авваллин тақризҳо, ки ба китобҳои мухталиф ва асарҳои нависандагону шоирон, аҳли ҳунар, аҳли илм, арбоби сиёсат, файласуфон ва ғ. навишта мешуд, доир ба асари мавриди тақриз маълумоти мухтасар дода мешуд, ҳусну қубҳи он ба таври мӯъҷаз ёдрас мегардид. Имрӯз тақриз шаклан ва мазмунан вусъати тоза касб кардааст. Акнун ба як ё чандин китоб муқарризи метавонад тақриз нависад ва қимати асарро муайян кунад. Тақриз як навъ вазифаи муаррифиномаи китобро низ бар ўҳда дорад. Зимнан ба чунин мулоҳизаи мунаққид С.Табаров, ки

«одатан тақризро оид ба асар ва ё асарҳои бадеии нав менависанд» мегӯяд, розӣ наметавон шуд. Зеро басо шудааст, ки бо сабабҳои гуногун асаре аввал мавриди таваҷҷӯҳ қарор намегирад, баъди гузашти вақт мунаққиди ҳушёре онро тақриз ва баррасӣ мекунад. Масалан, ҳамин гуна ҳодиса бо эҷодиёти нависандаи бузурги мо Сотим Улуғзода рух дод. Бо сабабҳои сиёсӣ солҳои тӯлонӣ асарҳои ин адиб мавриди тақризу таҳлил қарор нагирифта буд. Ҳатто таълими эҷодиёти ӯро дар мактабҳои миёнаву олии манъ карда буданд. Оиди баъзе китобҳои Ҷумъа Одина низ чунин ҳодиса рух дод. Дар ин ҳол мунаққид ҳақ дорад ба китоби кӯҳна тақриз нависад ва каму котиби онро нишон диҳад.

Тақриз бахши асари ҷудогонаи нависанда ё шоире бошад ҳам муаллиф метавонад доир ба паҳлӯҳои эҷодиёти адибе, ки ба мавзӯи тақризи ӯ бевосита алоқаманд аст, суҳан кунад. Зимни чунин арзёбӣ ба баъзе аз хусусиятҳои хоси эҷодиёти ӯ ишора кунад. Муқарриз метавонад маҷмӯи фазилатҳои як асар ва ё ягон паҳлӯи онро баҳо диҳад. Дар ин замина барои ин жанр ҳеҷ маҳдудияте дар миён нест. Баръакс, тақриз имкониятҳои васеи шакливу мундариҷавӣ дорад, ки шароити мусоиде барои ифодаи афкори танқидӣ фароҳам меоварад. Дар ин маврид баҳои муқарриз метавонад махсуси асари мавриди тақриз набошад. Ӯ метавонад ҳангоми омӯзиш ва таҳқиқи асари ин ё нависанда ҳам арзиши бадеии онро муайян кунад ва ҳам ба ин восита мақоми ин асарро дар эҷодиёти нависандаи мавсуф ё ҷараёни адабиёти ин ё он халқ шарҳ диҳад. Намунаи баргузидаи чунин тақризҳо ҳамоно навиштаҳои В.Г.Белинский дар бораи романи «Евгений Онегин»-и А.С.Пушкин ва достони «Ҷонҳои мурда»-и Н.В.Гогол мебошад. Дар таърихи нақди адабии тоҷикӣ тақризи Раҳим Ҳошим ба қиссаи «Одина»-и С.Айнӣ ҳамин гуна мавқеият дорад. Раҳим Ҳошим дар ин тақриз арзиши бадеӣ ва ғоявии қиссаи устодро муайян карда, равиши мусбати эҷодии ӯро таъкид кардааст. Ин тақриз, ба эътирофи аҳли таҳқиқ «барои инкишофи минбаъдаи роҳи эҷодии нависанда ва ба суи адабиёти нави реалистӣ бештар майл пайдо кардани ӯ ёри» расонд.

Барои навиштани тақризи асил, ки моли адабиёт бошад, ретсепти аниқе нест. Вале омӯзиши амиқ ва коршиносӣ боиси эҷоди тақризҳои ҷолиб шуда метавонад. Ба ҳар ҳол чунин ақидаи муҳаққи рус В.В.Боровский дар ин боб ҷолиб аст. Ӯ менависад, ки «дар бораи асари бадеии нав суҳан ронда мо бояд муайян кунем, ки он дар ҳақиқат дар ганҷинаи маънавиёти инсоният сарвате ҳисоб меёбад ё не, яъне он дар дараҷаи муайяни бадеӣ меистад, ё не ва агар истад, магар дар ҳақиқат он ганҷинаи маънавиёти инсониятро бой гардонда метавонад, яъне ягон чизи нав дода метавонад, ба таври нав, дар шакли нав онро бой мегардонад ё не» (Иқтибос аз рисолаи зикршудаи С.Табаров, с.101). Дар ин гуфта нахуст вазифа ва дуввум тааҳуди иҷтимоии ин жанр таъкид шудааст. Дар воқеъ ҳам яке аз вазифаҳои бунёдии ин жанри муҳим ва фаврии нақди адабӣ муайян кардани арзиши ҳунари ва иҷтимоии асари бадеист. Муайян кардани ҷойгоҳи ин асар ва шинохтани қадри ҳунари муаллифи он дар ҳазинаи маънавияти мардумист. Аз миёни селай китобҳо ҷудо кардани асари хубу бад, аз миёни газофағӯиҳо шинохтани ҳарфи дурусту рост ва корсоз кори осон нест. Ин ҷо ҳам дониш, ҳам ҳиммати ҷавонмардона лозим аст. Ҳамчунон ки рисолати тақриз бузург аст, мавқеияти муаллифи он низ саҳт душвор ва тақдирсоз мебошад.

Чунонки ишора шуд жанри тақриз ҳам кӯҳна асту ҳам нав. Агар калимаи кӯҳна ба собиқаи дур ва ғурмои он ишора кунад, калимаи нав дар таъкиди имрӯз ва ояндаи он аст.

Замонаи навин, яъне асри XX бо таъсиси ҷопхонаҳои муҷаҳҳаз, нашрияҳои гуногун, таъсиси рӯзномаву маҷаллот ба интишори ин жанр имконоти фаровоне муҳайё сохт. Махсусан дар замони Шӯравӣ нашри теъдоди зиёди китоб, маҷаллаву рӯзномаҳо, ҳоса ройгон аз ҳисоби буҷаи давлат ҷоп шудани онҳо ба тавсияи ин жанри нақди адабӣ имконоти бесобиқае фароҳам овард. Илова ба ин идеологияи раҳбар, ки зери қудрати ҳизб ва давлат қарор дошт, матбуот ва нашрияҳоро зери султаи идеологӣ қарор дода буд. Маҳз дар ҳамин давра идеологизатсияи адабиёт, илм ва ҳунар ҷон гирифт, ки нақди

адабӣ низ аз ин маърака наметавонист дар канор монад. Аксари тақризҳое, ки дар матбуот чоп мешуданд, фармуда буданд, аз таъсири идеологии раҳбар озод набуданд. Ана ҳамин давра дар нақди тоҷикӣ, аз ҷумла дар тақризнависӣ низ газофағуиро ривоч бахшид. Бисёр тақризҳое ба майдон меоманд, ки арзиши аслии асари мавриди таҳлилро ошкорову холисона муайян намекарданд. Асарҳои сусти агар мавриди писанди сиёсати зурғу бошанд, шедевр шинохта мешуданд ва асарҳои баргузида, баръакс, номатлуб муаррифи мегардиданд.

Бояд гуфт, ки ана дар ҳамин ҷараён тақриз ҳамчун жанри нақди адабӣ рисолати аслии хеш - шинохти ҳунари асилро то андозае аз даст дод. Мунаққидон на бо амри вичдон, балки бо фармуди нашрияҳо ба асарҳои дилхоҳ тақриз менавиштанд. Ҳаҷми ин гуна тақризҳо низ пешакӣ муайян мешуд. Дар ин ҳол муқарризи маҷбур буд қонуниятҳо ва махсусиятҳои тақризиро ҳамчун осори илм ва ҳунар фуру гузорад. Ба ҳамин дастур тақризҳои фармудаву беҳуввият хеле ривоч пайдо кард. Бисёре аз муҳаққиқон, аз ҷумла С. Табаров ҳаҷми тақризҳои дар ин давра пайдо шударо ба эътибор гирифта, навъҳои гуногуни тақризиро номгузори кардааст (Ниг. ҳамон ҷо с. 102), ки асоси илмӣ надорад. Навъҳои тақризе, ки ин муҳаққиқ ном мебарад, яъне ташреҳӣ (аннотатсия), микротақриз, автотақриз, радиотақриз, телетақриз ва ғайраҳо, агар воқеан тақриз бошанд, бояд ки тақриз ном гиранд. Аз рӯи ҳаҷм ба навъҳо ҷудо кардани тақриз корест бебунёд. Тақриз метавонад хуб ва бад бошад. Ҳаҷми тақриз набояд ба сифати он таъсири манфӣ расонад. Мо дар амалияи нақди адабӣ бо тақризҳои калонҳаҷм, каммоя ва камҳаҷми бемоя дучор шудаем ва басо мешавад, ки тақризи бузургҳаҷм ва хурди арзишманд низ ба майдон меояд. Тақризҳои бузургҳаҷми Белинский ба осори Пушкин магар имрӯз ҳам пурмояву пурарзиш нестанд? Чунин мисолҳоро дар нақди имрӯзаи тоҷикӣ низ метавон пайдо кард. Масалан, тақризи калонҳаҷми А. Сатторов ба куллиёти Мирзо Турсунзода имрӯз ҳам ҳарфи дуруст, рост ва бозътибор аст дар ҳаққи устоди назми замони Шӯравии тоҷикӣ. Тақризи дигари ҳамин муаллиф ба

китоби «Заврақи умед»-и Саидалӣ Маъмур, ки чандон бузургҷаҳм нест, низ дар роҳи муайян кардани равиши ҷустуҷӯҳои Саидалӣ Маъмур ҳарфи арзандааст. Ҳамин равишро мо дар эҷодиёти мунаққидон Х.Шарифов, Р.Мусулмониён, А.Набиев ва дигарон низ мушоҳида мекунем.

Тақризо аксари муҳаққиқон ибтидои нақди адабӣ доништаанд. Вале ба ин андеша, ки гуё тақриз ҳам жанри нақди адабисту ҳам китобшиносӣ наметавон розӣ шуд. Зеро ин фикр мустақилияти жанрии тақризо ҳалалдор мекунад. Ба ин далел тақриз яке аз жанрҳои собиқадор ва муҳими нақди адабӣ буда, дар роҳи омӯзиш ва таҳқиқи осори бадеӣ, кашфи ҳақиқати бадеӣ ва муайян сохтани равишҳои тозаӣ адабиёт мавқеи арзанда дорад. Фазилати дигари ин жанрро оҷилияти он муайян месозад. Дар ин замина тақриз рисолати раҳнамоӣ, дастурдиҳӣ ва дурнамоӣ дорад, ки ин зиёда муҳим аст.

Тақризи асил андешаҳоеро дар боби ин ё он асар интишор медиҳад, ки арзиши лаҳзаина надошта бошанд. Балки рӯи сухани муқарриз ҳам ҷониби муаллифи китоб бошад, ҳам ҷониби ояндагон. Дар ин замина муқарриз бояд, ки нахуст мавқеияти ҳунарии асари мавриди назарро муайян карда, арзиши мундариҷаву шакл, ғояву сабк ва тозакориҳои муаллифро бо далелҳо собит намояд.

Тақриз махсусан таи даҳсолаҳои охири асри гузашта хеле рушд кард ва дар шаклу мӯҳтавои он тозакориҳои чашмгире рух дод. Махсусан ошкорбаёнӣ замони Горбачёв ба ин жанр ҷароғи бахшид. Таоруфи шарқӣ дар тақризнависи тоҷикӣ низ то андозае аз байн рафт. Ҳусну кубҳи бисёр асарҳо ҷасурона ифшо гардид. Мутаассифона, даҳсолаи охири қарни гузашта ва оғози асри навин ин жанрро анқариб ба фаромӯшӣ дод. Умуман нақди адабӣ худро аз саҳна ақиб кашид ва аксари мунаққидони варзида хомӯшӣ ихтиёр карданд. Онҳое, ки гоҳо азми доварӣ ба ҷараёни адабӣ доранд, дар ин ҷода чандон салоҳияти комил надоранд, бинобар ин ҳам суханашон эътимод ва боварро сазовор намегардад.

Чунон ки ишора шуд тақриз асаре ва ё асарҳои ҷудоғонаеро

мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор медиҳад. Дар ин замина муқарриз қабл аз ҳама бояд ҳунари нависанда ё шоирро дар роҳи офариниши асари бадеӣ собит кунад, ҳусну қубҳи онро нишон диҳад. Мазмун ва ғояи асарро ошкор арзёбӣ кунад. Имкон дорад муқарриз тарзи нигориши адибро мавриди назар қарор диҳад. Ҷустуҷӯҳо ва тозақориҳои ӯро дар сабки баён муайян созад. Муқарриз ба асари бадеӣ баҳои воқеӣ дода, метавонад ҷойгоҳи ин асарро дар қиёс бо дигар навиштаҳои адиб ва ё адибони дигар ҳолисона таъйин кунад.

Зимнан бояд гуфт, ки гоҳо муҳаққиқони таърихи нақд тақриз ва мақолаи танқидиро аз ҳам тафовут намедиҳанд. Кор то ҷое расида, ки ҳуди муаллифон тақризҳои як замон навиштаашонро дар сурати мақола гирд меоваранд ва ҷоп мекунанд. Аксаран ҳангоми дар маҷмӯъ хондани ҷуниб тақризу мақолаҳо фарқияти онҳо эҳсос намешавад. Аз ин далел ба ҷунин ҳулоса метавон омад, ки ҳанӯз жанри тақриз чандон қонуниятҳои устуворе пайдо накардааст. Аслан устувории қонуниятҳои ин жанр ва умуман дигар жанрҳои танқид ҳам ба дониш ва маҳорати мунаққид вобаста аст. Мунаққиди ҳунарманд мисли шоири тавоно метавонад тақризо чунон созад, ки як ҳарфи онро натавон бечо кард, ҷӣ ҷои ихтисори он.

Чунон ки ишора кардем вусъати доираи интизори нақди адабӣ умуман ва тақриз ба хусус ба инкишофи соҳаи матбуот алоқаманд аст. Таъсиси рӯзномаву маҷаллаҳои зиёд ҳам дар миқёси Шӯравии собиқ ва ҳам дар Тоҷикистон ба рушди нақд, аз ҷумла жанри фаъоли он тақриз мусоидат кард. Чун адабиёт, аз ҷумла нақди адабӣ кори таблиғию идеологӣ ба шумор меомад, ҳизби ҳоким барои пешрафти ин соҳа муттасил ғамхорӣ мекард ва қарорҳои корсоз ба тасвиб мерасонд. Аз ҷумла доир ба рушди нақд чандин қарорҳо амалӣ гашта буданд. Маҳз зери таъсири ин қарорҳо дар рӯзномаю маҷаллаҳо гушаҳои хосе барои интишори маводи нақди адабӣ, аз ҷумла тақриз таъсис гашт. Таи се даҳсолаи охир дар Тоҷикистон низ рӯзномаву маҷаллаҳо, аз ҷумла рӯзномаи «Адабиёт ва санъат», маҷаллаи «Садои Шарқ» ва ғ. ба интишори жанри тақриз мусоидат карданд.

ва беҳтарин тақризҳо низ дар ҳамин давра ба майдон омаданд. Маҳз дар ҳамин давра нақди адаби бештар саргарми таблиғи масъалаҳои ба сиёсати ҳизб алоқаманд гардид. Ба ифодаи дигар, нақд шеваи публисистӣ пайдо кард. Шояд ҳамин ҳодиса сабаб шуд, ки баъзе муҳаққиқон, аз ҷумла Бочаров низ тақриро ҳамчун яке аз жанрҳои публисистика маънидод кард. Ба ифодаи С. Табаров баъзе «мутахассисони соҳаи публисистика намудҳои тақриро бе ягон асосу далел ва бурҳони қотеъ ба намуди «назариявӣ» ва намуди «бадеӣ» ҷудо намуда, ба намуди якум тақризои дар бораи «асарҳои иҷтимоиву сиёсӣ» ва ба намуди дуввум тақризои «роҷеъ ба осори адабиёту санъат» таълифшударо дохил кардаанд». (С. Табаров, ҳамон асар, с. 108). Соҳиб Табаров ин таснифотро «каммантиқу беисбот» мехонад. Воқеан ҳам касоне, ки тақриро жанри публисистика донистанд, фаромӯш кардаанд, ки ба ҷуз ҷанбаи таблиғотӣ ин жанр хусусияти амиқи таҳқиқӣ дорад, балки жанри як соҳаи илми адабиётшиносӣ, яъне нақди адабист. Тақриз метавонад дорои шеваи публисистӣ бошад, вале наметавонад жанри публисистика бошад.

Аз рӯи мавқеъ, моҳият ва рисолаташ тақриз аз жанрҳои масъул ва мураккаби нақди адабист. Чунки муқарризи ба воситаи тақриз сухани аввалро дар бораи ин ё он асари бадеӣ меғӯяд. Ҳарфи ӯ доир ба ин масъала афкори ҷомеъаро ба ҳаракат меоварад. Аниқтараш, ҷомеа оиди ин ё он асари мавриди тақриз таассурот пайдо мекунад. Ин таассурот мусбӣ ё манфист, сазовор ё носазовор ба он чӣ муқарризи навиштааст вабастааст. Ин масъала рисолати саҳти касбӣ ва инсонии мунаққидро таъкид мекунад. Бинобар ин ҳам касе, ки барои навиштани тақриз қалам ба даст мегирад бояд биандешад, ки ҳам дар назди нависанда ва ҳам ҷомеа баробар масъул аст. Ӯ бояд, ба қавли Қайси Розӣ «фароҳури ҳол» сухан гӯяд. Ба иборати дигар, на ба буда афзояд ва на бударо нодида гирад. Барои он ки сухани ӯ вазн ва эътибор пайдо кунад мунаққиде, ки тақриз менависад, бояд дар ҳунари хеш салоҳияти комил дошта бошад. Салоҳияти касбӣ ӯро аз ҳар гуна ҳарҷу марҷ дар ин роҳ наҷот хоҳад дод.

Зинаҳое ҳаст, ки муқарриз қабл аз навиштани тақриз бояд аз он боло равад. Зинаи аввал агар салоҳияти касбӣ бошад, зинаи дуюм амали «омӯзиши танқидӣ» (Соҳиб Табаров ифодаи «хониши танқидӣ»-ро истифода кардааст). Муқарриз қабл аз навиштани тақриз бояд асари мавриди таҳқиқро ҷиддан биомӯзад. Муқарриз асарро омӯхта, доир ба он маълумот чамъ меоварад. Маълумоти аввал ва асосӣ дар заминаи худӣ асар бояд ба даст ояд. Дар ин равиш агар асар дар забони асл бошад нусхаи бозътимоди ба чоп расида ё дастхати муаллифро пайдо ва қиёс кунад. То ки дар матн таҳриф ва ё тардид ворид нашуда бошад. Агар асари мавриди тақриз тарҷума бошад ҳатман бояд, ки нусхаи тарҷума бо асл муқоиса шавад. То маълум шавад, ки мутарҷим кори хешро бо диққат ва ҳассосият ба анҷом расонидааст ё на. Сипас, кори асосӣ шурӯъ мешавад ва ба суоли аввал, ки тақрибан чунин хоҳад буд - «Асар дар бораи чист?» - бояд посух гуфт. Чун ин масъала равшан шуд оиди шакл ва ҳадафи нависанда ё шоир аз эҷоди ин асар маълумот дод. Дар ин равиш бояд муайян шавад, ки масолеҳи асар аз зиндагист ва ё бофтаи хаёли муаллиф. Агар аз зиндагист чӣ қайду басте дар такмили бадеиёти асар рух додааст.

Дар равиши «мутолиаи интиқодӣ» чанд нуктаи муҳими дигар аст, ки ба он бояд эътибор дод: «мутолиаи интиқодӣ» на фақат идроки моро васеъ мекунад, балки бар лаззати мо дар хондани асар меафзояд. Миёни муҳаққиқон чунин фикре ҳам ҳаст, ки баррасии дoston, таҳлили матн ва гирдовари иттилоот пиромуни он лаззати моро дар мутолиаи он аз миён мебарад. Ин фикр сарех ва дуруст нест. Зеро вақте ба мутолиаи асари манзум ё мансур мепардозем ҷузъҳои онро дар алоҳидагӣ мушоҳида мекунем, корбурди онҳоро дармеёбем ва чи таносубе миёни онҳост дарк мекунем. Илова ба ин асарро дар маҷмӯъ қазоват карда, ба таҳтулматни он таваҷҷӯҳ мекунем. Ба ибораи дигар, мо агар чизеро дарк накунем, ки нияти эҷодии муаллиф аст, на аз он лаззат мебарем, на чунин лаззатро ба дигарон таҳмил медиҳем. Дар ин замина барои ба ҳадаф расидан, ҳунари нависанда ва шоирро намудан бояд ба ошкор сохтани

шеваи нигориши асар таваҷҷӯҳ кард. Барои муайян кардани ҳадафҳо ё худ рамзу илҳом (агар бошад) зарбоҳанги асар низ мавқеъ дорад.

Муқарриз вақте дар бораи осори асили адабиёт сухан меронад бояд ҳақиқати мусалламеро пеши назар дошта бошад: - нависанда оинаи ҳақиқат аст. Ў андешаҳо ва воқеиятҳоеро барои хонанда равшан мекунад, ки аз назари ӯ пинҳон будаанд. Ба ифодаи шоиронае «нависанда домани осмони кӯтоҳи зиндагиро, ки бар сари мо хайма зада ва дилгирамон сохта, боло мезанад, ҷаҳонҳое дигарро ба мо менамоёнад то ҷаҳони моро тавсеъа бахшад». Муқарриз ҳангоми таҳлил ва тақриз нуқтаи дигарро бояд ба эътибор гирад, ки ҳамон тавре ки донишманд қошифи қонунҳо ва ҳақиқатҳои ин ҷаҳон аст, ҳунарманд низ қошифи суратҳои ҷаҳон аст. Моҳият ва савияи он кашофино шинохтан ва ошкор намудан аз ҳадафҳои асосии мунаққиди тақризнавис бояд бошад. Ана дар ҳамин замина муқарриз метавонад пас аз «мутолиаи интиқодӣ» аввал мақсаду мароми муаллифи асарро ошкор созад. Сипас, усули тафсири ҳақиқати фикри бадеии ҳунармандро аниқ кунад. Баъд ба тасниф ва тавзеҳи фикри бадеии нависанда пардохта, моҳияти диди бадеии онро ошкор созад.

Дар натиҷаи «мутолиаи интиқодӣ» ошкор хоҳад шуд, ки нависанда чӣ ибтиқоре кардааст? Чӣ маънии тозаеро ироъа дода? ва ғайра. Дар ин замина равиши нақди қиёсӣ бояд ба муқарриз кӯмак кунад. Вагарна дастоварди нависанда қадру қимат пайдо нахоҳад кард.

Ҳангоми навиштани тақриз дастурҳои умумии назарие ҳаст, ки мутааллиқ ба ҳамаи дастандаркорони соҳа аст ва қисман аз онҳо ёд кардем.

Вале мунаққид дар навиштани тақриз мисли муаллифи асари бадеӣ комилан мухтору озод аст. Ў ҳатто метавонад тақризашро ба ягон мушкilotи асари мавриди тақриз ихтисос диҳад ва ё дар вақти навиштан равишҳои эстетикӣ, иҷтимоӣ, фаннӣ ва ғ-ро корбаст кунад ва шеваи хоси хешро вазъ кунад.

Муаллифони бисёре аз тақризҳо аксаран мазмуни асарро

нақл мекунад, ки ин амал писандида нест. Таҳлили қиёси дар заминаи ҳамаи унсурҳои асари бадеӣ муҳимтарин амал бояд бошад. Мутаассифона, аксари тақризҳои, ки навишта мешаванд, қолибӣ буда, аз нақли мазмун, шарҳи ғалатҳои сарфию наҳвӣ, баршумурдани образҳо ва эродҳои ҷузъӣ оиди шакли асар иборатанду бас. Ин гуна тақризҳо на ба муаллиф ва на ба хонанда дар маърифати моҳияти асар ва ҳунари муаллиф ҳеҷ кумаке нахоҳад кард. Ҳол он ки ин амал ҳадафи ислохотхоҳонаи тақриро аз байн мебарад. Усули дақиқи «мутолиаи интиқодӣ» ба муаллифи тақриз имкон медиҳад, ки ҳусну кубҳи асар, аз ҷумла комилияти бадеӣ, ваҳдати шаклу мундариҷа, тамомияти услубӣ, пайванди асар бо воқеъият, усули образофаринӣ ва ғ.-ро дақиқ муайян созад. Маҳз дар ҳамин равиш муқарриз метавонад арзиши бадеӣ ва иҷтимоии асарро комилан муайян созад ва мавқеияти муаллифи онро низ таъйин кунад.

Баъзе аз муҳаққиқон, аз ҷумла С.Табаров ҳадафи тақриро аслан иборат аз он донистаанд, ки «хонандагон пас аз чопи тақриз дар бораи асар ва ё асарҳои бадеии нави нависанда тасаввури яклухт пайдо намуда тавонанд» (Ниг. С.Табаров, ҳамон ҷо, с.113). Дар асл рӯи тақриз танҳо ба ҷониби хонанда нест. Он ҳунари нависандаро, пешрафт ва заъфи онро ба худи муаллиф низ менамояд, ки ин зиёда муҳим аст. Ва бо ин роҳ мунаққидони ҳушёрӯ таахҳудпеша пеши роҳи дӯкандорӣ, газофагӯӣ ва ғайраҳоро мебаранд, ки барои рушди адабу фарҳанг зиёда муҳим аст. Дар вақти эҷоди тақриз муаллиф бояд моҳияти асар ва арзиши ҳунари нависанда ё шоирро муайян кунад. Дар партави муҷкилоте, ки илми адабиётшиносӣ, назарияи адабиёт, нақди адабӣ ба миён гузоштаанд, ҳақиқати ҳунарии осори мавриди назарро муайян кунад. Танҳо дониши амиқи назариявӣ, бархӯрдорӣ аз таҷриба ва «мутолиаи интиқодӣ»-и амиқ дар ин роҳ муқарриро муваффақ мекунад.

Мунаққиди тақризнавис, чунон ки ишора шуд, дар назди ҷомеа, адиб ва худ рисолати сареҳи инсонӣ ва касбӣ дорад. Аз ин мавқеъ масъалаи муносибати муаллифу муқарриз ба миён меояд, ки зиёда муҳим аст. Аввалан муқарриз ҳақиқатеро бояд

шиносад, ки адабиёт, хоса қазоват дар бораи он кори хусусӣ нест. Дар ин равиш вай бояд аҳкоми хоси ахлоқии хешро дар муносибат бо эҷодкор муайян созад, ки асоси онро муносибати софдилона ва бегараз ташкил медиҳад. Одобӣ баён, махсусан ҳангоми ошкор сохтани камбудии асар мавқеи хос дорад. Ҳама гуна худсарӣ, ҳавобаландӣ, бедалел эродгирӣ, бузургманишӣ қадри сухан ва мавқеияти муқарриро паст мезанад. Худи тақриз гувоҳи савия ва салоҳияти муқаррир буда, симои инсонӣ ва ҳунарии ӯро муайян месозад. Дар замонааш ҳатто В.Г.Белинский тақриро жанри муҳим шинохта, онро дар шинохтани ҳунар ва хилқати мунаққид воситаи муҳим дониста буд ва таъкид ҳам карда буд, ки «дар омади гап иқро менамоям, ки қисмати муҳим ва бузурги андешаҳои ман дар тақризи ӯ ифода шудаанд».

Тарзи офариниши тақриз низ метавонад гуногун бошад. Ин ҷо сухан аз равиҳои хоси услубии тақризнависӣ меравад, ки танҳо ашхоси донову ҳушёр ба он муваффақ шуда метавонанд. Махсусиятҳои тарзи нигоҳи тақриз, ки аз қарибҳои ҳунарии муаллиф маншаъ мегирад, ба қонуниятҳои инкишофи худи адабиёт мувофиқ буда, аз табиати эҷоди бадеӣ берун меояд ва ин ҳодисаро муҳаққиқон мусбат арзёбӣ кардаанд. Ҳамин тавр, тақриз ба гуногунии зоҳирӣ, услубият нигоҳ накарда, «доираи васеи таҳлилу таҳқиқ ва таҳқиқу танқид дорад, масъалаҳои муҳимтарину асоситарини асар ва ё асарҳои бадеии навро дар бар мегирад, дорои муҳокимарониҳои дуруст, дақиқ ва равшан мегардад, ба далелҳои асоснок такя карда, ҳақиқати эҷодиёти бадеиро кашф менамояд» (С.Табаров, ҳамон ҷо, саҳ. 115).

Жанри тақриз аз он ҷиҳат низ муҳим ва пурарзиш аст, ки вай мавқеияти пешоҳангӣ ва ислоҳотхоҳӣ дорад. Дар ин замина низ мунаққиди тақризнавис бояд мавқеи дурусту рост дошта бошад, вагарна беэҳтиётӣ, ҳақношиносӣ, муросокорӣ, ғаразхоҳӣ метавонад ё боиси маҳви истеъдод шавад ва ё ба касибую ғазофагӯӣ роҳи васеъ кушояд. Тақризи пурмуҳтаво, хоҳ танқидӣ бошад хоҳ таърифӣ, агар бодадалел бошад ба рушди истеъдод ва ҷараёни адабиёт мусоидат мекунад. Агар фазилятҳои

муқобил дошта бошад монети пешрафти адабиёт хоҳад шуд. Ғаразхоӣ, гумроҳӣ ва ҳақношиносии муқарриз муҳити эҷодиро носолим сохта, миёни эҷодкорон тухми кинаву нифоқ мекорад. Дар амалияи нақди тоҷикӣ, аз ҷумла тақризнависӣ чунин ҳодисаҳо бисёр мушоҳида мешавад. Басо шудааст, ки асари ночизи нависанда ё шоире мавриди таҳсину таъриф қарор гирифта, баръакс, китоби муфиди шоире ё нависандае ноодилона танқид шудааст. Барои мисол ду тақризи мунаққид С. Табаровро ба китоби ашъори Бозор Собир ва Ҳадиса мисол мегирем. Шахсияти инсонӣ ва ҳайсияти шоирии Бозор Собир ва маҳорати ӯ барои хонанда равшан аст. Хонандаи огоҳ низ медонад, ки қудрати суханвари Ҳадиса то кучост?! Мутаассифона, хислати кинтузӣ мунаққидро ба он овардааст, ки чӣ қадар тавонад ба шеъри Бозор хӯрдагирӣ кунад, ҳусни шеъри ӯро набинад. Мавқеияти шоирии ӯро зери суол қарор диҳад, ки ҳеҷ асосе надорад. Баръакс, аз шоираи миёнаҳол Ҳадиса шоираи «соҳибэъҷоз» созад, ки ба ҳақиқати ҳунари ӯ сухани муҳолиф аст. Ба ҳамин амал монанд тақризҳои мунаққид ва адабиётшиносии маъруф А. Сайфуллоевро ба қиссаи шӯрангези Сотим Улуғзода «Ривояти сугдӣ» ва романи Ҷумъа Одина «Гузашти айём» метавон зикр кард. Ғараз ва тобеияти сиёсӣ ба мақомоти раҳбар ва идеологияи носолим мунаққидро, ки аз асрори ҳунари асил боҳабар аст, ба роҳи хато андохт ва боиси озори ин ду нависандаи боҳунар гардид. Ин гуна тақризҳо эҷодкорро метавонад аз роҳи мустақими эҷодӣ берун барад ва ё боиси аз байн бурдани истеъдодҳои комил шавад.

Омили муҳими дигаре, ки барои интишор ва таъсири тақриз ҳам дар муҳити ҷомеа ва ҳам муҳити адабӣ кӯмак мекунад, тарзи нигориши он аст. Мунаққиди доно ва ботаҷриба сабки хоси хешро дар эҷоди тақриз тарҳ медиҳад. Вай мекӯшад, ки тақризаш хоно, бодалел ва диққатангез бошад. Хонанда онро ҳам бо шавқ хонад ва ҳам ба андешаҳои муаллиф эътимод пайдо кунад. Андешаҳои интиқодии ӯ боиси ислоҳи камбудихо ва пешрафти шоиру нависанда шавад. Дар ин замина метавон тақризҳои донишмандони маъруфи адабиёт Муҳаммадҷон Шукуров, Холиқ

Мирзозода, Расул Ҳодизода, Атахон Сайфуллоев, Худой Шарифов, Раҳим Мусулмонқулов, Абдунабӣ Сатторов, Абдуҳолиқ Набиев ва дигаронро зикр кард. Тақризи муфассал ва пурмуҳтавои М.Шукуров ба нахустмаҷмуаи Сорбон пеши роҳи майлони номатлуби муболиға дар ифшои яъсу ноумедиرو дар эҷодиёти ӯ боздошт ва нависандаро ба ҷустуҷӯи роҳҳои тоза ҳидоят кард. Ин аст, ки аҳамияти тақриз дар пешрафти адабиёт фаровон аст. Муқарриз дар баробари қадршиносӣ аз адабиёти асил пеши роҳи интишори асарҳои сусту бемояро мегирад. Шахсиятҳои асили ҳунариро кашф ва ба равнақи адабиёти асил мусоидат мекунад. Ба чунин андешаи мунаққид С.Табаров розӣ шудан мумкин аст, ки «тақризи барҷаста ҳама вақт қиммат ва моҳияти ғоявию бадеӣ, тазодҳои гуногуни ҳалли задухӯрду низоъҳо, сужету устухонбандӣ, унсурҳои образофариву предметнокӣ, забону наҳв, санъату воситаҳои тасвири бадеӣ, поэтика ва умуман методу услуби асар ё асарҳои бадеии навро бо тавасути маҳорати эҷодии мунаққиди касбии асил муайян мекунад. Дар натиҷаи эҷоди тақризҳои барҷаста оид ба як ва ё якчанд асари бадеӣ ва ё ин ки дар натиҷаи ба вуҷуд омадани муқарризони боистеъдод тақризҳо тадриҷан чӣ шакли илмиву синтезӣ ва чӣ адабиву бадеӣ ва эстетикӣ пайдо мекунанд, ки баъдҳо онҳоро ҳам мутахассисони академӣ (адабиётшиносону мутахассисони таърихи адабиёт), ҳам мунаққидону публикисстон (журналистон) ба таври фаровон истифода мебаранд. Ва баъдҳо дигарон чунин хулоса ва натиҷаҳои нахустини тадқиқиву таҳқиқӣ ва танқидии муқарризонро дастгирӣ мекунанд ва давоми инкишоф медиҳанд» (С.Табаров, ҳамон асар, с. 119).

Тақриз аз ҷиҳати хусусияти таҳлилӣ метавонад мусбат ва манфӣ шавад. Тақризи мусбат асосан дар дастгирии асари хуби бадеӣ навишта мешавад ва дар он бештар ҳусни асар мавриди таҳлил қарор мегирад. Дар таҷрибаи эҷодии баъзе мунаққидон чунин ҳолат низ ба назар мерасад, ки онҳо ба асари суст тақризи мусбат навиштаанд. Масалан, тақризи А.Сайфуллоев ба романи Ч. Иқромӣ «Хатлон» ҳамин гуна аст. Тақризи С.Табаров ба китоби ашъори Ҳадисаро низ дар ҳамин радиф метавон ном бурд.

Тақризи манфӣ ба асарҳое навишта мешавад, ки ба талаботи адабиёти асил ҷавобгӯ нестанд. Номувофиқатии комиле дар шаклу мазмун, усулу нигориши нависанда ба назар мерасад. Асар арзиши бадеӣ надорад ва нуқсонҳои ҷиддӣ дорад. Тақризи А. Сатторов «Контрамот ё қатори шутур» намунаи хеле ҷидии ҳамин гуна тақриз аст. Гоҳо мешавад, ки мунаққиде аз бесалоҳиятӣ ва ё ғараз ба асари пурарзише тақризи манфӣ менависад, ки амали писандида набуда, ба эътибори сухани мунаққид халал ворид месозад. Тақризи ёдшудаи С. Табаров ба китоби ашъори Бозор Собир аз ин қабил аст.

Тақризро миёни асари тозаэҷод ва хонанда ба масобаи пул шинохтаанд. Ин ба он маънист, ки муқарриз шояд аввалин касе бошад, ки доир ба ин ё он асари тозатаълиф аввалин маълумотро ба ихтиёри хонанда мегузорад. Хонандаро барои хондан ва донишҷӯи чунин асар таълиф мекунад. Аз ин ҷиҳат муқарриз бо эҷоди тақриз рисолате дорад, ки нахуст хонандаро аз махсусиятҳои асари бадеӣ огоҳ кунад, сони асарро аз ҷиҳати шаклу мазмун, мавзӯю ғоя, бадеиёт ва сабк таҳлил сохта ҳусну қубҳи онро ба хонанда намояд ва арзиши иҷтимоии онро сарех муайян созад. Агар тақриз навис чунин рисолатро анҷом диҳад фикри ӯ миёни ҷомеа эътибор пайдо хоҳад кард.

Акнун роҷеъ ба шакли тақриз чанд сухан бояд гуфт. Муҳимтарин унсурҳои шакли тақриз забон аст ва сухан унсурҳои забони он. Агар аз ин мавқеъ тақризро арзёбӣ кунем он бояд забони фасеҳ, ихчам ва касбӣ дошта бошад. Муқарриз бояд аз муғлақбаёнӣ, истифодаи истилоҳоти номашруъ ҳазар кунад. Чун сухани ӯ аз боби адабиёт аст ҳарфаш низ бояд рангин, пурмазмун ва диққатангез бошад. Зиёдагӯӣ ё худ анбориш фазилати тақриз нест. Тақриз чун нишон дорад ҳарфи муқарриз ҳам бояд нишонрас бошад. Аз ин ҷиҳат интиҳоб ва корбурди калимот, хоса истилоҳоти соҳавӣ аз муқарриз дақиққори хосро талаб мекунад.

Соҳтмон ё худ устухонбандии тақриз хосу устувор аст. Вай чун асари комил, ки мазмун ва мундариҷаи устувори яклухт ва ягона дорад, шакл мегирад. Маънӣ ва афкори воҳиди адабӣ

чузъҳои онро ба ҳам мепайвандад ва тамомияти шаклию маънавий мебахшад. Аз ин ҷиҳат онро бо бисёр аз жанрҳои сирф бадеӣ монанд кардан мумкин аст. Пургӯӣ хоси ин жанр нест, балки бисёрсуханӣ сохтмони онро суст ва парешон месозад. Муҳимтарин унсури тақриз фикр аст. Фикре, ки бо далел бошад ва даъвои муқарризро комилан собит созад. Муқарриз дар мавридҳои баҳсноқ метавонад ба мулоҳизоти дигарон истинод кунад, онро иқтибос кунад. Вале тақриз сӯистифода аз иқтибосро наменвисандад.

Мунаққид С. Табаров дар рисолаи дастуриаш «Асосҳои назариявии танқид» навъҳои жанри тақризро гуруҳбандӣ мекунад ва дар ин замина таҷреҳот (аннотатсия) кӯтохтақриз ё микротақриз, мусаннифтақриз ё автотақриз, тақризи пӯшида, радиотақриз ва телетақризро ном мебарад. Ба андешаи мо ба навъҳо ҷудо кардани тақриз асоси бозътимод надорад. Агар тақриз ҳамчун жанр қонуниятҳои худро дошта, шакли комил пайдо карда бошад, навъҳои онро дар асоси кадом қонуният мо мешиносем. Онҳо ҳамон тақриз ҳастанд, бояд тақриз бимонанд. Хусусият ё худ мақсади истифода ва тааллуқоти ихтисосию соҳавӣ ба мо дастур намендиҳад, ки ин жанрро ба навъҳо қисмат кунем. Дар кадом шакле набошад, ба воситаи кадом дастгоҳи расонаӣ пахш нашавад, тақриз бояд фазилатҳои аслии хешро нигоҳ дорад. Вай, қабл аз ҳама, чун жанри нақди адабӣ, ки илми хоси таҳқиқи адабиёт аст, амал карда, арзиши осори ҳунариро муайян созад.

МАҚОЛА

Яке аз жанрҳои бунёдӣ ва муҳими нақди адабӣ мақола аст. Мақола бо қонуният ва хусусиятҳои хоси худ аз дигар жанрҳои нақди адабӣ фарқ дорад. Фарқияти аввали он дар шакл бошад, тафовути қиддии он дар мазмун ва мӯҳтавои он аст. Ҳамчунин мақола шакли устувор ва забони қавии илмӣ дорад. Он дар асоси қонуниятҳои устувори илми адабиётшиносӣ, назарияи адабиёт

ва улуми эстетикӣ навишта шуда, ҷанбаи қавии таҳқиқию таҳлилӣ дорад. Доираи масъалаҳое, ки мақола фаро мегирад, нисбат ба жанрҳои дигар васеъ буда, усули таҳлилу баррасӣ низ моҳиятан фарқ мекунад. Мақолаи нақди адабӣ ба омӯзиш ва таҳқиқи осори адабӣ, назму наср, асарҳои ҷудогонаи шоиру нависандагон, масъалаҳо ва равишҳои хоси ҷараёни адабӣ, мушкилоти мушаххаси эҷодиёти ин ё он адиб, махсусиятҳои ҳунари ӯ ва ғайра бахшида шуда, таҳқиқи ин масъалаҳо бо назардошти мушкилоти умдаи нақди адабӣ, аз ҷумла пайравӣ ва қиёс, масъалаҳои усули тасвир, маҳорат ва ғайра анҷом мепазирад. Аслан доираи мавзӯи таҳқиқро дар мақола мунаққиди адабӣ тарҳ медиҳад ва мувофиқи завқу салиқа онро ҳаллу фасл мекунад. Вале масъалаҳои муҳими назму наср ва ҳуди нақди адабӣ метавонанд мавриди омӯзиш ва арзёбӣ қарор гиранд, масалан, мушкилоти инкишофи наср, аз қабилӣ мафҳуми наср ва шарҳу тафсири он, мазмуну мундариҷаи осори бадеӣ, ғоя ё худ дарунмояи асар, усули ифшои дарунмоя, анвои насри бадеӣ: насри воқеъагаро, тахайюлӣ ва ғ., жанрҳои наср, меъёрҳои санҷиши наср, насри ҳақиқатгуна ва савқи офарандагии нависанда, насри тамсилӣ, мавқеи шахсият дар наср ва ғайраву ва ҳоказо метавонанд аз мавзӯи таҳқиқи мақола бошад. Ба ин монанд мушкилоти шеър, нақд ва сабку равияҳои ҳунари низ барои мақола мавод дода метавонанд.

Жанри мақолаи нақди адабӣ дар замони Шӯравӣ зери таъсири идеологии ҳоким шакл гирифт ва инкишоф ёфт. Асосҳои назарӣ ва методологии онро илми ҷаҳоншиносии коммунистӣ муайян мекард. Мувофиқи талаботи ин илм адабиёт аз нигоҳи табақабандии ҷомеа ва ба ҳисоб гирифтани манфиатҳои синфи ҳоким таҳлилу тафсир мешуд. Дар бисёр мавридҳо ин усули таҳқиқи арзишҳои умумиинсониро сарфи назар мекард.

Ҳадафҳои табақотӣ муҳимтарин маҳаки эътибор буд. Ҳуди адабиёт низ зери таъсири саҳти идеологӣ ва чорҷӯбаи роҳбарии дастгоҳи ҳоким қарор дошт. Ин тамоюл ҳам адабиёт ва ҳам нақдро дар ҳоли дастбаста ва дастнигар қарор дода буд. Мутаассифона, агар мақолаҳои ин солҳо таълифшударо

баррасӣ кунем, мебинем, ки зери таъсири идеологияи ҳоким ҳатто бисёре аз мунаққидони номии мо дар шинохти ҳақиқати ҳунари ноком мондаанд.

Парастии ва таблиғи манфиатҳои табақоти боис ва омилҳои равнақи газофағуӣ, дӯкандорӣ, бӯқаламунӣ ва беҳунари гардидааст. Танҳо зикри яке аз масъалаҳои бунёдии адабиётшиносӣ, аз ҷумла нақди адабии мо мушкилоти ҷадидия ва моҳияти адабию иҷтимоии он кофист, ки сардаргумии аҳли таҳқиқ собит шавад. Ҳақиқати ин равияи адабию иҷтимоӣ, мутааасифона, то ба имрӯз комилан ошкор нашудааст.

Ин таҷрибаи талхи таърихӣ, ки назария ва амалияи илми мо, хосса нақди адабӣ аз сар гузаронд, моро ҳушдор мебахшад, ки дар асоси назардошти усули шинохти ҳақиқати ҳунари ва манфиатҳои умумибашари равиши тоза ва ба таҷрибаи беҳтарин мактабҳои нақди адабиёти дунё асосёфтаре рушд бахшем. Боиси таассуф аст, ки дастури таълимии мунаққид ва адабиётшинос С.Табаров «Асосҳои назарии танқиди адабӣ», ки соли 1999 дар замони дигаршавии нуқтаи назарҳои бунёдӣ ба адабиёт ва улуми он таълиф ва chop шудааст, низ комилан зери таъсири идеологияи кӯҳна ва нифоқандоз танзим шудааст. Ин равияи таҳқиқ ба сабаби он ки ҳадафҳои асили ҳунари ва аҳдофи умумибашари дунбол намекунад, матлуб ва коршоям наметавонад бошад. Беш аз ин монанди ҷиддиест дар пешрафти адабиёт ва маҷмуи назарҳои он ба адабиёт. Аз ҳамин мавқеъ донишманди зикршуда моҳият ва ҳадафи жанри мақоларо муайян мекунад. Масалан, ӯ менависад: «Асосҳои илмиву назариявӣ ва амалии мақолаи танқиди адабӣ дар якҷоягиву ҳампайвандӣ бо ҳамаи намудҳои илми адабиётшиносӣ ва ҳуди танқиди адабӣ, дар ҳампаҳлӯ будани қонунҳои адабиву бадеӣ ва эстетикӣ ва танқидӣ, дар ягонагии назарияву амалияи эҷодиёти адабиву бадеӣ ва монанди онҳо бо он илмҳо шакл мегиранд. Офариниши мақолаи танқиди адабӣ, ки бевосита таҳлили таҳқиқи ҷараёни адабии муосирро дар бар мегирад, ҳам бо мавқеи синфию ғоявӣ, адабиву эстетикӣ, ахлоқиву иҷтимоии ҷӣ асар ё асарҳои бадеӣ, ҷӣ нависандагон ва ҷӣ

ҷараёни адабиёти ҷорӣ ва ҳам бо дақиқияту ҳаққонияти афкори ғоявию синфӣ ва ҷаҳонбинии иҷтимоиву фалсафии маллифон, алоқаманд аст, чунки пеш аз ҳама мавқеи синфиву сиёсӣ майлони ғоявию бадеӣ, эстетикӣ ва ҳақиқати эҷодиёти адабиву бадеӣ ростиву дурустии таҳлилу таҳқиқ ва танқиди мунаққид ва мақоми мақолаи ўро дар таърихи танқиди адабӣ ва дар зимни он дар таърихи адабиёти ҳар як халқу миллат муайян мекунанд. Дар акси ҳол муҳокимарониҳои дуру дарози мунаққид дар ин ва ё он мақола гапҳои хушқу холӣ ва нодаркорро ба ёд меоранд ва бо ҳамин меъёри ҷамъбастанамову хулосабарорӣ, таҳлили мушаххаси илмиву эстетикӣ ва манифести мукаммали ғоявию фалсафӣ ва адабиётшиносиро аз даст медиҳанд». (С. Табаров, ҳамон ҷо, с. 131). Чунон ки аз иқтибоси тўлонӣ ва муғлақ бармеояд, муҳаққиқ тамоми ҷидду ҷаҳдашро дар боби «ростиву дурустии таҳлилу таҳқиқ ва танқиди мунаққид», пеш аз ҳама ба «мавқеи синфиву сиёсӣ, майлони ғоявию бадеӣ, эстетикӣ ва ҳақиқати эҷодиёти адабиву бадеӣ» вобаста медонад, ки хилофи донишҳои умумибашарӣ доир ба адабиёт, аз ҷумла назарияи таҳлилу таҳқиқи он мебошад.

Мақола дар кадом шакл ва услубе нигошта нашавад, ҷӣ майлон ва хусусияте надошта бошад, бояд назари сареҳ ва дурустро оиди осори ҳунари талқин кунад. Дар ин маврид ҳуди мақола, ки осори ҳунари ва илм аст, бояд адабиётро танҳо аз мавқеи ҳунари асил ва илмӣ дур аз хостаҳои табақоти баррасӣ намояд. Ҳимин гуна мавқеияте, ки бисёре аз равишҳои нақди адабии замони Шўравӣ дошт, бо тағйири меъёрҳои иҷтимоӣ ҳақиқатмонандии худро аз даст дод, балки ағлаби нависандагон ва мунаққидоне, ки дар ин замина содиқона ва ҷонфидоёна фаъолият карданд, имрӯз дар ҳоли мутаазалзил қарор доданд. Бисёре аз онҳо дар тардиданд, ки чунин усули шинохти осори ҳунари ҷузв ва аносири бунёди ва мондагори ҳунари ҳаст ё на? Дар ин боб ҷавоб ягона аст: на! Ба ёд оваред, ҷӣ қадар кутуб ва мақолаҳои интиқодӣ дар боби адабиёти воқеъагиро навишта шуданд ва нақди социологизми вулгар қонунияти ин шеваи таҳқиқро собит кард. Мутаассифона, зеро таъсири ҳамин равиия

носолим нақди тоҷикӣ равиши диди худро ба ҳадафҳое мутаваҷҷеҳ сохт, ки арзиши ҳунари ва ахлоқиву умумии онҳо надоштанд. Танҳо солҳои ҳаштод бознигарӣ ба меъёрҳои шинохти адабиёт руҳ дод, ки бар асари фоҷиаҳои сиёсии солҳои баъд чандон рушд накард.

Дар ҳар сурат донишманде чун Муҳаммадҷон Шукуров солҳои охир дар ин замина як силсила мақолаҳои судманд ва пурмуҳтавое навишт, ки зовияи тозаи дидро дар нақди тоҷикӣ тарҳ медиҳад.

Қасоне, ки дунболи сухани мо ҳастанд, интизордоранд, ки мо таърифи аниқе барои мақола қоиладарем, то тафовути онро аз жанрҳои дигар комилан равшан созад. Албатта, мо дар бораи махсусиятҳои ин жанр ишораҳои мухтасаре кардем. Вале як мулоҳизаи донишманди американоӣ бояд ба эътибор гирифт, ки аз ҷумла мегӯяд: «бисёре аз файласуфони ҳунар (зебошиносон) дар бораи тамоми ҳунарҳо тафсири мушобеҳе ироа додаанд. Масалан: мутлақан озмоиши муваффақе дар заминаи ҳунари тарроҳӣ ё наққошӣ вуҷуд надорад магар он ки қобилияти ҳунарманд дар қабулдондани онҳо ба мо бо тавфиқ ҳамроҳ бошад...» Чунин тавфиқ ба мунаққиди адабие, ки мақола ё асари дигаре дар бораи адабиёт менависад, низ бояд ҳамроҳ бошад. Ин тавфиқ дар диди хоси ӯ зоҳир мешавад. Ҳамчунон ки мо аз ҳунарманд тақозо мекунем, ки «шабоҳате аз воқеиятро биофаринад», муаллифи мақола низ бояд роҳи равиши ин шабоҳатофаринӣ ва моҳияти ҳунарии онро ошкор созад. Агар мунаққид чунин савқе дошта бошад мақолаи ӯ ҳамчун намунаи осори илмӣ доир ба адабиёт пазируфта хоҳад шуд.

Дар таърихи нақди адабӣ бо Белинский, ки тӯфоне дар ин илм ба вуҷуд овард, ҳамин гуна тавфиқ ёр буд. Мунаққиди фаронсавӣ Сент Бёв бо мақолаҳои нақди дунёро таҷдид бахшид. Дар нақди муосири тоҷикӣ мақолаҳои М.Шукуров, Р.Ҳодизода, А.Сайфуллоев, Х.Мирзозода, Х.Шарифов, А.Сатторов ва дигарон ҳадалимкон арзише доранд. Дар мақолаҳои эшон муҳимтарин масъалаҳои адабиёти муосир, аз ҷумла равишҳои тозаи наср, усули диди бадеӣ, шахсият ва

шахсиятпардозӣ, жанри ҳикоя ва ҳунари нависанда, сабки нигориш, шеъри муосир ва бурду бохти он ва ғ. мавриди арзёбӣ қарор гирифтаанд.

Бояд гуфт, ки бунёди мақолаи нақди адабиरो асоси илмии он ташкил медиҳад. Мунаққид ҳангоми навиштани мақола донишҳои назарии бунёдии соҳаро бояд ба эътибор гирад ва танҳо дар ҳамин замина мақолаи ӯ муваффақият пайдо карда метавонад. Бинобар ин ҳам касе, ки ба ин амал даст мезанад, бояд назария ва таърихи адабиёт, ҳамчунин таърихи нақд, донишҳои фалсафӣ ва ғ-ро аз бар кунад. Доир ба таърихи инкишофи ҷомеаи инсонӣ маълумоти дақиқ дошта бошад. Дар ҳамин замина мунаққиде, ки ба омӯзиш ва арзёбии адабиёт ва осори адаби форсии тоҷикӣ машғул аст, боясти нахуст адаби форсии тоҷикиро хуб донанд, аз равишҳои ҷрлиби афкори адабии ин ҳавза бохабар бошад, сониян муҳимоти улуми сегонаи адабии пешин, назарияи шеърро насри имрӯза, муҳимтарин масъалаҳои шеърро адаби ҳозира, мушкилот ва равишҳои бунёдии нақд, аз қабилӣ мувозана, сирқот, қиёс ва татбиқ, равишҳои иҷтимоӣ, эстетикӣ, фаннӣ, таърихӣ ва ғайраро бояд донанд. Танҳо дар ҳамин сурат мақолаи ӯ арзиши илмӣ, таърихӣ ва адабӣ пайдо карда метавонад.

Усули озмудаи нақди осор дар роҳи эҷоди мақола мавқеияти хос дорад. Масалан, усули мушоҳида ё таҳлили ҷузъӣ ва таҳлили ҷомеъ ё ҷамъбастиро метавон тафсир кард, ки дар нақди мо фаровон истифода шудааст. Мунаққид қабл аз эҷоди мақола аввал ба таҳлил ва таҳқиқи ҷузъҳои асар пардохта, сипас ба таҳлили ҷомеъ мепардозад ва ҳақиқати осори ҳунариро дар ин замина ошкор ва арзёбӣ мекунад. Ин усули таҳқиқро, ки аз ҷузъ ба кул гузаштан низ мегӯянд, мо дар амалияи эҷодиёти мунаққиди маъруф М.Шукуров барҷаста мушоҳида мекунем. Ин донишманд дар мақолаҳои бунёдиаш, ки ба таҳқиқи масъалаҳои инкишофи насру назми тоҷикӣ бахшида шудаанд, равиши хосеро дар эҷоди мақолаи нақди адабӣ вазъ ва таҳким бахшид.

Дар заминаи таҷрибае, ки ҳосил шудааст, метавон хулоса кард, ки «мақола ҳамчун жанри танқиди адабӣ дар устухонбандӣ

яклухту мураттаб шакл мегирад ва ҷанбаву паҳлӯҳои мантиқан ниҳоят пурқувватро доро мебошад. Мунаққид одатан дар мақола ба баёни фикрҳои субъективӣ ё ки ба қайдҳои лирикий ва ё ки ба овардани далел ва бурҳону мисолҳо, ки ин ҳодисаҳо бештар ба тақриз хос мебошанд, аҳамияти зиёд намедиҳад. Дар мақолаи танқиди адабӣ одатан таҳлилу тадқиқ ва таҳқиқу танқиди фикру ақида, ҷаҳонбиниву гоҷа, маҳорату санъати эҷодии санъаткор мақоми муҳимро ишғол мекунад. Бинобар ҳамин дар мақолаи танқиди адабӣ ҷанбаву паҳлӯҳои мантиқии тадқиқу таҳқиқ зиёд гардида, дар ғунҷоиши афкори илмӣ, назариявӣ, фалсафӣ ва эстетикӣ мунаққид меафзояд» (С. Табаров, ҳамон ҷо, с. 133).

Жанри мақола дар нақди адабии тоҷикӣ асосан солҳои бисти асри гузашта ба вучуд омад. Солҳои панҷоҳу шаст ин жанр аз ҷиҳати шакл ва мазмун инкишоф ёфт. Солҳои баъдро давраи авҷи инкишофи ин жанр метавон ба шумор овард.

Мунаққид С. Табаров дар бораи мақола суҳан ронда аз ҷумла менависад, ки «мақолаи танқиди адабӣ сайри таърихӣ дуру дарозро аз сар гузаронида, дар муддати даҳсолаҳо шаклҳои жанрии нав ба нав пайдо карда истодааст. Аҷаб нест, ки бо мурури замон қисме аз он шаклҳои жанрӣ ба жанрҳои мустақили танқиди адабӣ мубаддал гарданд. Бинобар ин имрӯзҳо мақолаи танқиди адабӣро ба навҳои қайдҳои танқидӣ, мақолаи назариявӣ, мақолаи ҷашнӣ, сармақолаи адабӣ-бадеӣ ва танқидӣ, танқиди танқид ва монанди онҳо ҷудо мекунанд». (Ҳамон ҷо, с. 133). Мунаққид омили ба жанрҳои алоҳида қисмат кардани мақоларо ба масъалаҳои дарки моҳияти ҷамъиятӣ, иҷтимоӣ, тарбиявӣ, эстетикӣ, ахлоқӣ ва дигар паҳлӯҳои адабиёти бадеӣ, баёну таъкиди фикру андешаҳои фалсафӣ, эстетикӣ ва адабиётшиносии мунаққид оид ба ҳодисаҳои рӯзмарраи адабии давраи муҷаххаси адабиву таърихӣ аз рӯи вазифаи методу ҷараёни эҷодӣ, тарзи баён, сабку услуб, навоариҳои эҷодӣ ва ғайраҳо» вобаста меонад ва дар ин замина жанрҳои қайдҳои танқидӣ ё қайдҳои мунаққид, мақолаи назариявӣ, мақолаи публицистӣ, муқаддима ё сарсухан ва охиросухан, танқиди танқидро ҷудо мекунад ва дар бораи онҳо маълумот медиҳад.

Ба назари мо он чи ки мунаққид сабаби тақсимоти жанр медонад вай бояд сифат ё хусусияти мақоларо муайян кунад. Он наметавонад омиле бошад, ки қонуниятҳои ба вучудоии шакли жанриро таъйин кунад. Аз ин мавқеъ мақолаи нақди адабӣ аз ҷиҳати хусусият ё рисолати худ метавонад назрияти, ҷашнӣ ва ғайра бошад. Масалан мақола метавонад масъалаҳои назариро ба миён гузорад, дар арафаи санаи зодрузи адибе таълиф шавад ва ё дар матбуот ба сифати сармақолае оиди ягон мушкилоти адабӣ ба ҷоп расад. Ба ифодаи мунаққид С. Табаров шакли жанрии танқиди танқид низ ҳамон мақолаест, ки оиди бурду бохт ва ё мушкилоти нақди адабӣ навишта мешавад. Агар ба чунин усули таснифоти муҳаққиқ пайравӣ кунем, шаклҳои жанрии мақоларо беохир давом додан имконпазир аст, ки амали бемаъние беш нахоҳад буд.

Мақолаи нақди адабӣ ба кадом муносибате навишта шавад вай бояд дар заминаи қонуниятҳои мушаххаси илмӣ эҷод гардад. Сухани ҳарза оид ба адабиёт набошад. Дар кадом мавриде эҷод нашавад, хоҳ дар ҷашни адиб бошад, хоҳ назарӣ ва ғ. пеш аз ҳама бояд асоси комили назарӣ дошта, бунёди илмии он қавӣ бошад. Оиди асари ҷудогона ва ё эҷодиёти шоиру нависандае ҳарфи бавазну бодалел шинохта шавад.

Чунон ки дар боло ишора шуд мунаққид дар мақола имкон дорад ба масъалаҳои эҷоди бадеӣ, аз ҷумла савияи ҳунарии нависанда ё шоири дахл кунад. Аз ин мавқеъ гумон меравад, ки ҳамаи мақолаҳо дар бораи адабиёт ё эҷодиёти адибе сирф мусбат хоҳанд буд. Ин гуна мақолаҳои аксаран муросоқорона дар нақди адабии мо фаровонанд. Вале мақолаҳои сирф манфӣ ҳам буда метавонанд, ки оиди ягон масъала навишта мешаванд. Ба ҳамин монанд мақолаи мунаққид Ҷурахон Бақозода «Қисса аз баҳри дафъи малолат нест»-ро метавон ёд кард, ки саропо дар танқиди мавқеи нависандагии Ю. Ақобиров дар эҷоди романи «Дунё ба умед» навишта шудааст. Муаллиф дар ин мақола дар мисоли ин роман масъалаи сирқот, таворуди афкор, таъсирбардорӣ ва ғайраро ба миён гузошта собит мекунад, ки нависанда на фақат аз сарнавишти Бадриддинхоҷа (тимсоли

Айнӣ) ҳарфи тозае нагуфтааст, балки саҳифаҳои комилро аз «Ёддоштҳо»-и Айнӣ рӯбардор карда, ба сирқот роҳ додааст.

МУКОЛАМА

Муколамаро чун жанри хоси нақди адабӣ метавон ёд кард, ки дар даҳсолаҳои охир хеле инкишоф ёфт. Жанри муколамаи нақди адабӣ дар шаклҳои гуногун зоҳир мешавад. Гоҳо дар сурати баҳси ду тараф ё адибу мунаққид ё адибу адиб ва ё мунаққиду мунаққид воқеъ мешавад. Ин ду нафаре, ки муколама мекунанд, метавонанд доир ба мушкилоти ҷолиби адабӣ мунозира кунанд. Асари ҷудогонаеро мавриди гуфтугӯ қарор диҳанд ва ё масъалаҳои мухталифи адабу ҳунарро қазоват кунанд.

Муҳаққиқон замони пайдоиши муколамаро ба пайдоиши матбуот, махсусан рӯзномаву маҷаллаҳо марбут медонанд. Интишори ин жанр дар адабиёти рус ба номи В.Г.Белинский ва Н.А.Добролюбов саҳт алоқаманд мебошад. Дар даврони Шӯравӣ ин жанр, ки аз жанрҳои хоси журналистика низ мебошад, хеле тавсия пайдо кард. Дар нақди адабии тоҷикӣ низ ин жанр мавқеъияти устуворе ёфт. Замони зуҳури онро ба эҷоди «Мунозира» ва «Баёноти сайёҳи ҳиндӣ»-и Абдурауфи Фитрат метавон пайваст, ки ин ҳар ду намунаи насри публисистии нави тоҷикӣ ҳастанд. Дар замони рушди адабиёти навини тоҷикӣ муколама яке аз жанрҳои фаъоли нақди адабӣ буд, ки масъалаҳои муҳими ҳаёти фарҳангӣ ва адабиётро ба миён мегузошт.

Муҳаққиқон намудҳои гуногуни ифодаи муколамаро ба мушоҳида гирифтаанд. Масалан, яке аз шаклҳои он иштироки ду шахсияти мустаор дар муколама аст. Дар ин шакл муколамаи В.Г.Белинский “Адабиёти рус дар соли 1841”-ро метавон ном бурд. Дар ин муколама мунаққид «А» бо «Б» мунозира мекунад. Баъзе муҳаққиқон ақидаи «А»-ро ба Белинский маҳсуб медонанд. Андешаҳои «А» муҳолиф бар фикри «Б» мебошанд. Белинский

дар ин муколама ду ҷаҳонбинӣ, ду тарзи фаҳмиши адабиёт, хоса мушкилоти адабиёти соли 1841 русро ба миён гузоштааст, ки аз нигоҳи фарогирии мавод ва таҳлил намунаи барҷастаи муколамаи нақди адабист. Намунаи ҳамин гуна мунозира муколамаи В.Г.Белинский «Гуфтугӯи адабии дар дӯкони китоб шунидашуда» мебошад. Намунаҳои чунин муколамаро аз адабиёти рус фаровон овардан мумкин аст. Дар адабиёти мо «Мунозира»-и Фитрат ба ҳамин усул навишта шудааст. Вале он масъалаҳои иҷтимоӣро ба миён мегузорад.

Шакли дигари муколама иштироки ду нафар аз ашхоси воқеӣ, масалан мунаққиду мунаққид, шоиру шоир, нависандаю нависанда ва баръакс, мунаққид бо нафаре аз эҷодкор мебошад. Ин гуна муколама миёни мунаққиду хонанда ё мунаққиду адиб метавонад рух диҳад. Дар нақди адабии солҳои охири тоҷикӣ, махсусан солҳои ҳафтод ба баъд ин жанр хеле инкишоф ёфт. Агар воқеъиятро эътироф кунем инкишофи расонаҳои гурӯҳӣ, хоса садою симо ба пещрафти ин жанр мусоидат кард. Тарзҳои гуногуни муколама ба мушоҳида расид.

Ҳамчун намунаи муколамаи мунаққид бо нависанда метавон муколамаи мунаққид Ҷура Бақозодаро бо нависанда Фазлиддин Муҳаммадиев зикр кард. Дар ин муколама мунаққид дар атрофи мушкилоти адабиёти давр, хоса наср ва равиши инкишофи он, баъзе масъалаҳои вобастаи эҷодии худӣ адиб мунозира меорад. Дар мунозира тарафи муқобил мулоҳизаҳояшро дар атрофи масъалаҳои дар миён баён медорад. Ҷое, ки лозим аст, бо мунаққид ба баҳс мепардозад. Масалан, ҳангоме ки миёни мунаққид ва нависанда мунозира дар бораи нақди адабӣ ва рисолати мунаққид воқеъ мешавад, нависанда аз фаъолияти аҳли танқид норозигӣ мекунад. Фаъолиятмандии нақдро зерӣ суол қарор медиҳад. Ин муколамаро яке аз пурмоятарин намунаҳои ин жанр метавон шинохт. Дар роҳи муайян кардани назари Мӯъмин Қаноат ба шеър, хоса ба шеваҳои эҷодии ҳудаш муколамаи мунаққид Сафар Абдулло бо шоир низ хеле муфид ва арзишманд воқеъ шуда буд. Дар ин равиш муколамаи Аскар Ҳаким ва Лоикро низ ном бурдан мумкин аст, ки андешаҳои ҳар

ду барои равшан сохтани муаммоҳои эҷодии ҳам мутааллиқ ба адабиёт, ҳам ба эҷодиёти Лоиқ арзиши фаровон дорад. Махсусан, андешаҳои Лоиқ, мунозираи ӯ бо Аскар Ҳаким оиди рушди шеър, навъҳои он ва мушкилоти марбут ба он имрӯз бисёр муҳим ва таърихсоз аст.

Баъзе мунаққидон гумон мекунанд, ки жанри муколама қонуниятҳои хос надорад, дар фарогирӣ ва баёни фикр озод аст. Ин гумон чандон саҳеҳ нест.

Зеро муколама ҳам мисли дигар жанрҳои нақди адабӣ дар асоси андешаи равшан шакл мегирад ва табиист, ки махсусиятҳои шакливу маънавии худро дорад. Агар шаклҳои воқеъшавии мунозираро яке аз махсусиятҳои донем, усули фарогирии мавод, гузориши масъала, таҳлил ва ғайраро, ки дар маҷмӯъ бояд созмони устувор дошта бошанд, аз махсусиятҳои умдаи он маҳсуб мешавад, устувории шакл ва созмони он ба савия, истеъдод ва фаросати адабии иштирокдорони муколама низ саҳт вобастааст. Яъне ақидаи устувор ва шаклгирифта тарҳи сарех ва устувори жанрро шакл хоҳад дод.

МУБОҲИСА

Ин жанр низ аз жанрҳои фаъоли нақди адабӣ буда, дар даврони рушди матбуот, садою симо ба вучуд омадааст. Махсусан таи ду-се даҳсолаи охир он хеле инкишоф ёфт.

Адабиётшинос ва мунаққид С.Табаров мубоҳисаро чун жанри алоҳидаи нақди адабӣ муаррифӣ карда, онро мақолаи мубоҳисавӣ номидааст (С.Табаров, ҳамон ҷо, с. 138). Мо ба ин таснифоти мунаққид розӣ шуда наметавонем. Зеро ин тарзи шинохт мустақилияти мақола ва мубоҳисаро чун жанрҳои мустақили нақди адабӣ зери суол қарор медиҳад. Аз ин мавқеъ мубоҳиса бо тарзи гузориши масъала, усули таҳлилу таҳқиқ жанри хос аст. Махсусияти онро қабл аз ҳама аз тарзи эҷоди он бояд ҷустуҷӯ кард. Муаллифи мубоҳиса ба масъалаи баҳсноке, ки нашрияе ба мунозира оғоз кардааст, шарик мешавад. Яъне

мубоҳисаи ӯ дар заминаи масъалаҳои ба миён гузошташуда эҷод мегардад. Ин масъалаҳо метавонанд назарӣ ё амалӣ бошанд. Мушкилоти мушаххаси адабиётро баррасӣ кунанд ва ё ба ҷиҳатҳои умумии инкишофи адабиёт дахл кунанд. Ин баҳсу мунозираҳо бояд ҷанбаи амиқи таҳлилию танқидӣ дошта бошанд.

Мубоҳиса дар боби адабиёт ва ҳунарро дар собиқаи ҳазорсолаамон низ пайдо карда метавонем. Масалан Абунаср Фатҳуллоҳони Шайбонӣ ба сабаби он ки муаллифи «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» қитъаи ӯро ба шоире бо номи Ихтиёриддини Шайбонӣ мансуб медонад, дар ин боб мубоҳисаи манзум дорад, ки навъе аз нақди солим ва пурманфиат аст. Ӯ навиштааст:

*Ба «Мҷмаъ-ул-фусаҳо» дарнӯгар, ки котиби он ҷӣ сахҳо,
ки дар аҳволи шоирон кардааст. Басо қасида, ки аз он
гирифта дода бад-ин, басо чакома, ки аз ин ба номи он
кардааст.*

*Чу ӯ амири сухан буду менашояд гуфт,
Ки он амир чунин кардаву чунон кардааст.
Гумони банда, ки инҳо ба гоҳи ғабъи китоб,
Яке ҳасуди бадандеши баднишон кардааст.
Худой ҳар он ҷӣ ғавонад бад-он ҳасуд кунад,
Ки ӯ зи рӯи ҳасад ҳар ҷӣ метавон кардааст.
Нигоҳ кун, ки пас аз номи Ихтиёриддин,
Ин гуна номи Абунаср тавъамон кардааст...
Дар он китоб навиштааст номи Шайбонӣ,
Вале галатҳо дар аслу хонадон кардааст.
Ҷӣ навъ ҳакими хирадманд ин галат накунад,
Ки ин галатҳо як хоми қалтабон кардааст...*

Ин гуна мубоҳисаҳои манзумро дар шеъри пешин бисёр метавон пайдо кард, ки аз боби ҳунар, хоса шеър ва навоқиси он баҳс мекунанд ва бешак, арзиши фаровони интиқодӣ доранд. Вале мубоҳиса дар шакли имрӯзааш маҳсули замони мост. Ин

жанр махсусан дар садаи XIX ва XX дар адабиёти рус хеле тараққӣ кард. Матбуоти Шӯравӣ, минҷумла матбуоти тоҷикӣ низ барои инкишофи жанри мубоҳиса имконоти фаровоне муҳайё сохтанд, ки омили пешрафти ин жанр гардид.

Мушкилот ё худ проблемам мавриди баҳс дар рӯзномаю маҷаллаҳо аз ҷониби ҳайати эҷодии он нашрияҳо ба миён гузошта меҷавад. Бо даъвати нашрия мутахассисони соҳа дир ин баҳс иштирок мекунанд. Баҳс метавонад бо интишори мақолаи ҷиддии мубоҳисавӣ шуруъ шавад ва муддати кӯтоҳ ва ё тӯлонӣ давом кунад.

Масалан, солҳои ҳаштодум дар рӯзномаи «Адабиёт ва санъат» ва ҳам маҷаллаи «Садои Шарқ» дар мавзӯҳои «Ғазал ва имрӯзи шеър» ва «Масъалаҳои насри муосир» мубоҳисаи доманадоре шуруъ шуда буд. Дар мубоҳисаи аввал, ки рӯзнома ташкил карда буд ва муддати тӯлонӣ давом кард, мунаққидону адабитшиносон масъалаи суннати ғазалсарфӣ ва идомаи ин суннат, бурду бохти онро дар шеъри имрӯзаи тоҷикӣ қазоват карданд. Хулосаҳои ин баҳс барои равнақи шеъри тоҷикӣ, хусусан навъҳои суннати он судманд омад.

Дар мубоҳисаи хеле тӯлонӣ ва пурмуҳтавое, ки маҷаллаи «Садои Шарқ» дар атрофи «Масъалаҳои насри муосир» бунёд ниҳод, олимони адабиётшинос, мунаққидон ва нависандагон ширкат چустанд. Масъалаҳои ин мубоҳисаро ба воситаи суолҳо шӯъбаи нақди адабии идора пешниҳод карда буд ва мунаққид Абдухолиқ Набиев мубоҳисаро оғоз ниҳод. Доираи мубоҳиса танҳо бо масъалаҳои маҷалла ба миён гузошта маҳдуд нагардад. Балки муаллифони дигар онро фарохтар карданд. Ҳамин тариқ, дар ин мубоҳиса муфид донишмандоне чун М.Шукуров, Р.Амонов, А.Сайфуллоев, Р.Ҳодизода, Р.Ғаффоров ва нависандагон Ҷ.Кӯҳзод, Ю.Акобиров, С.Турсун, А.Самадов, Сорбон, А.Истад ва дигарон ширкат чуста, масоили муҳими инкишофи насри кунунӣ, аз ҷумла равишҳои инкишофи он, пайванди он бо суннатҳои адабии гузашта, ҳақиқатмонандӣ ва ҳаёлписандӣ дар наср, забон ва ҳусни баёни нависандагон мавриди баррасӣ қарор гирифтанд. Дар як нишаст

иштирокдорон мубоҳисаро'поён дода, мулоҳизоти ҷамъбасти баён карданд. Идора мубоҳисаро бо мақолаи хотимавай, ки андешаҳои мусбату манфии муаллифони ташреҳ меод, хотима дод. Ин мубоҳиса ба масобаи оинае буд, ки ҳолати инкишоф ва рукуди насли муосири тоҷикро инъикос кард.

Он чӣ мо зикр кардем як намуди мубоҳиса аст. Шакли дигари мубоҳиса андешаи ду нафар дар бораи асари алоҳида, силсилаи асарҳо ва ё масъалаҳо мулоҳизоти худро баён медоранд. Бинобар ин дар ин гуна мубоҳисаҳо андешаҳо метавонанд хилофи ҳамдигар бошанд. Масалан дар маҷаллаи «Садои Шарқ» чанд соли пеш мақолаи мубоҳисавии мунаққид Ю. Акбаров «Болу пари хеш кушудан омӯз» ва мақолаи шоир Саидалӣ Маъмур ба ҷоп расида буд. Дар мақолаи аввали муаллиф доир ба масъалаи сирқот, таъсирбардорӣ ва пайравӣ сухан ронда, дар мисоли эҷодиёти М. Қаноат, Лоиқ ва Саидалӣ Маъмур тарафҳои манфии ин ҳодисаро ошкор месозад. Мунаққид бо далелҳо собит мекунад, ки С. Маъмур ҳангоми пайравӣ ё таъсирбардорӣ ба сирқот роҳ додааст, ки писандида нест.

Дар мақолаи дигар, ки низ мубоҳисавист, Саидалӣ Маъмур бо далелҳои худ муқобили фикри Ю. Акбаров мебарояд. Бисёре аз мулоҳизоти ӯро қабул намедорад. Азбаски ҳар ду муаллиф дар мубоҳиса ҳолисона андеша нарондаанд, бинобар ин ҳам идораи маҷалла дар хотима мақолаи ҷамъбасти ҷоп кардааст, ки мавқеъияти ҳар ду муаллифро равшан месозад. Баъди нашри баъзе мақолаҳо низ мубоҳиса сурат мегирад. Агар ин гуна тақриз ё мақола афкори пурзиддият дошта, ҳодисаҳои адабиро барғалат ё ғаразнок таҳлил карда бошад. Дар ин равиш мубоҳиса метавонад дар сурати як мақолаи бунёди ҷамъбаст шавад ё нафарони дигар дар он ширкат ҷӯянд.

Ҳоҳо чунин мубоҳисаҳои низ сурат мегиранд, ки дар атрофи он алоқамандони адабиёт, хонандагон, табақаҳои гуногуни аҳоли метавонанд андеша ронанд ва фикрҳои мухталифро баён кунанд. Ин қабил мубоҳисаҳо низ аз ҷониби нашрияҳо ҷамъбаст мешавад ва ҳақиқати масъала равшан мегардад.

Пайдоиши ин жанри нақдро аҳли таҳқиқ эҳтиёчи ҷомеа донистаанд. Ба назари мо агар эҳиёчи маънавии ҷомеа омили пайдоиши мубоҳиса бошад, расонаҳои гуруҳӣ ба тавсия ва рушди он мусоидат кардаанд. Омилҳои дигари пайдоиши ин жанр гуногун, гоҳо ихтилофнок будани андешаҳои оиди мушкилоти адабиёт аст. Дар сурати оиди ин ё он мавзӯ ба вучудомадани андешаҳои пурихтилоф хоҳу нохоҳ мубоҳиса сурат мегирад ва дар натиҷа мумкин аст доманаи баҳс тавсия пайдо кунад. Тарафҳои оиди масъалаҳои баҳснок мубоҳиса мекунад ва ҳақиқати мушкилотро равшан месозанд. Мавридҳои мешаванд, ки ин гуна мубоҳисаҳои андешаҳои сирф субъективиро интишор дода, арзиши илмиву адабӣ пайдо намекунад. Дар ин гуна мавридҳои мубоҳиса бо мақолаи амиқи назарӣ ҷамъбаст мешавад.

Ҷараёни доимо дар инкишофи адабиёт, пайдоиши асарҳои нав ва муаммоҳои тозаии баҳсстара боиси пайдоиши мубоҳиса мегарданд. Дар ин маврид мубоҳисаи доир ба масъалаҳои инкишофи адабиёти муосир, асарҳои тозаҷод, арзиши адабии онҳо ва муаммоҳои ҳаёти адабӣ сухан меронанд.

Табиист, ки дар ин гуна ҳолатҳои баҳсҳои назарӣ низ сурат мегирад ва барои ошкор сохтани баҳс масоили назарӣ кӯмак мекунад.

Масъалаҳои ҳаёти адабӣ худ омилҳои асосии пайдоиш ва пешрафти жанри мубоҳиса будаанд. Масалан, дар саҳифаҳои матбуоти мо оиди анъана ва навоҳӣ, суннати ғазалсароӣ ва шеърӣ имрӯз, кӯҳнаву нав, қасида, мақом ва ояндаи он ва ғ. мубоҳисаҳои пурмоё сурат гирифт, онро худи мушкилоти адабиёт ба роҳ андохт.

Бисёр мубоҳисаҳои дар матбуот бо ташаббуси ин ё он нашрия сурат мегирад, ки ба масъалаҳои муҳталифи адабиёт бахшида мешавад.

Бояд гуфт, ки дар мубоҳиса тарафҳои муқобил ширкат меҷӯянд. Дар он метавонанд шоиру нависанда, мунаққид ва ҳатто хонандагон иштирок кунанд. Бинобар ин дар мубоҳиса тарафҳои бояд содиқ, бегараз ва одил бошанд. Эҳтироми фикри

тарафайн шарти муҳими мубоҳиса аст. Агар ин шарт риоят нашавад мубоҳиса камсуд ва шояд зиёновар хоҳад буд. Аз ин мавқеъ мубоҳис қабл аз ба мубоҳиса пардохтан бояд андешаҳои «рақибаш»-ро дақиқ биомӯзад ва санҷад, то қазовати ӯ бодалел ва дуруст бошад. Дар мубоҳиса шахси мубоҳис метавонад асноди лозимӣ, ҳар гуна иқтибос ва тавзеҳотро истифода кунад, вале вай бояд кӯшиш намояд, ки дар истифодаи ин мавод ба таҳрифу тасҳиф ва сохтакорӣ роҳ надиҳад. Дар сурати руҳ задани чунин ҳодиса эътимоди алоқамандон ба сухани ӯ коҳиш хоҳад ёфт.

Мубоҳис ҳангоми навиштани матни мубоҳиса ба сабк ва одоби сухан гуфтан саҳт риоят кунад. Вай бояд асарро бо забони салису равон ва дилчасп нависад. Забони дурушт эътибори андешаи ӯро мекоҳад. Мавқеъи ҳар ҳарфу ҳичоро бояд дуруст муайян кард. Баҳри тасдиқ ва ё инкори фикри мусоҳиб далелҳои саҳеҳро истифода карда, дар сухан на бояд газофагӯӣ ё дуруштгӯӣ кард.

Мунаққид С.Табаров менависад, ки «танҳо дар мақолаҳои мубоҳисавии сермочаро, махсусан дар мақолаҳои мубоҳисавӣ дар бораи асарҳои каммазмун, пастсифат, тижғоя ва гоҳо зарарнок баъзан забону услуб ва оҳангу овози баёни мубоҳисакунанда тезу тундтар ва баландтар садо медиҳаду халос. Аммо дар чунин ҳолат ҳам мубоҳисакунанда ба эҳтиёткорӣ ва махсусан ба санчидашаванда, боварибахш ва бозътимод будани назария ва ақидаи адабиву бадеӣ, эстетикиву фалсафии худ диққати ҷиддӣ диҳад.

Ба қисмати поёни фикри мунаққид розӣ шудан мумкин аст, вале он чӣ ӯ дар оғози иқтибос меғӯяд саҳеҳ ва пазиранда нест. Ба назари мо баҳс дар кадом поя набошад, одоби сухан гуфтан муҳимтарин шарти он аст. Ҳеҷ гуна «оҳанги овози» «тезутундтар ва баландтар» қадри сухани мубоҳисро баланд намекунад. Балки тавозӯӣ ва фурутанӣ эътимодро ба сухан ва шахсияти мунаққиди мубоҳис меафзояд.

Намунаи чунин мақолаҳои мубоҳисавие, ки ба ифодаи С.Табаров бо «оҳангу овози тезутундтар ва баландтар» навишта

шудаанд, мутаассифона дар нақди адабии тоҷикӣ ҳастанд. Ба ин гурӯҳ мақолаи Атахон Сайфуллоев «Садои лирикаи граждани»-ст баъзе мақолаҳои С.Табаров оид ба шеърӣ имрӯз, хоса эҷодиёти Бозор Собир ва Лоиқ, мақолаи Қутбӣ Киромро, ки ба эҷодиёти Лоиқ бахшида шудааст, метавон ном бурд. Махсусан мақолаи охир хеле ҳам «тезутундтар» ва бо «оҳангу овози» «бапандтар» навишта шудааст. Ғараз ва ҳасодат чашми мубоҳисро ба ҳадде баста, ки ҳатто ҳусни шеърӣ Лоиқро ҷурм шинохта, ба эҷодиёти ӯ баҳои ғайривоқеӣ медиҳад.

Атахон Сайфуллоев низ дар мақолаи зикршуда кӯшишҳои баъзе аз шоирони навхостаро, ки солҳои шастум ба шеърӣ тоҷикӣ тозагиҳо оварданд, нодида гирифта, аз шеърӣ баъзеи онҳо ҳатто хатоҳои сиёсӣ меҷӯяд, дар ситоиши зодгоҳ - «Ватани кӯчак», ки роҳ ба «Ватани бузург» (он вақт СССР буд) аст, шеър гуфтани онҳоро навъе маҳалпарастӣ ва тафриқачӯӣ таъбир мекунад. Мутаассифона, он солҳо дастгоҳи қудратманди ҳизбӣ пушту паноҳи чунин мақолаҳои каммоя ва хушунатомез буд, ки зуд-зуд бо фармуд ва амри касе дар матбуот пайдо мешуданд.

Агар аз ҷиҳати шакл ва мундариҷа ва сабки эҷод нигарем миёни мақолаҳо, тақриз ва мубоҳиса фарқияти ҷиддие ба назар мерасад. Ин фарқиятро ҳам дар шакл, ҳам дар усули баррасии мавод, ҳам дар гузориши масъалаҳо ва ҳам дар сабку оҳанги баён мушоҳида метавон кард.

Мубоҳиса метавонад оиди масъалаҳои гуногуни назарӣ ё амалияи таърихи адабиёт воқеъ шавад. Доираи баҳс дар ин маврид маҳдудияте надорад. Аз ин ҷиҳат мубоҳисон метавонанд ҳангоми баҳс усулҳои гуногунро истифода карда, дар атрофи масъалаҳои мухталифи адабиёт, ки ба мавзӯи сӯҳбат қаробатдоранд, сухан ронанд. Тарзи гузориши мубоҳиса имконоти бештареро барои баёни андеша фароҳам месозад. Вале ин ҳарф чунин маънӣ надорад, ки ҳар чӣ бар забон ояд, гуфтан мумкин аст. Чунон ки дар боло ишора шуд мубоҳиса низ монанди дигар жанрҳои нақди адабӣ одоб ва тарзи хоси гуфтугӯ дорад, ки ҳеҷ гуна табаққориро наменписандад.

Чунон ки ишора шуд, яке аз омилҳои бавучудоии жанри

мубоҳиса худи маводи адабиёт аст. Осори адабӣ, чараёни инкишофи адабиёт, доим дар тағйир аст, барои гуфтугӯи мубоҳисавӣ ҳама вақт маводи тайёр дорад. Агар солҳои бист мушкилоти адабиёти реалистӣ, муқовимати кӯҳнаву нав, асолати жанрҳои адабӣ ва ғ. мавзӯи асосии мубоҳисаҳо буда бошад, имрӯз вақт мунаққидони огоҳро ба таҳрири қачфаҳмиҳои назарӣ, ба монанди сотсиологизми вулгар ва зиёни он ба адабиёт вомедорад. Ё худ агар дируз мавзӯи баҳс сиёсат ва адабиёт буд ва аҳли таҳқиқ «сиёсат ва адабиётро бародарони тавъам» (М. Турсунзода) мешинохтанд, ҳоло мубоҳисон метавонанд аз «адабиёти озод, аз сиёсат ва бедасиса» сухан гуянд. Ҳамчунон ки донишманди муътабар Муҳаммадҷон Шукров дар ин мавзӯ баҳс карда, бисёре аз меъёрҳои диди адабиёти садаи бисти тоҷикиро беэътибор шумурд ва аз рӯи меъёрҳои адабӣ, ки башарист, навиштани таърихи ин адабиётро маслиҳат дод.

Мисолҳои чунин баҳсу мунозираҳо, ки дар заминаи воқеияти адабӣ сурат гирифтаанд, аз таърихи нақди тоҷикӣ фаровон метавон пайдо кард. Масалан, баҳс дар атрофи назарияи беконфликтӣ дар адабиёт, ки солҳои сиёму воқеъ шуд, баҳс дар бораи лирика, истифода аз суннатҳои адабиёти пешин, истифода аз усули образофарии дostonҳои классикӣ, мақоми жанрҳои адабиёти гузашта, аз ҷумла ғазал, қасида, рубоӣ ва дубайтӣ дар адабиёти навин ва ғайра аз ҷумлаи мавзӯоте буданд, ки нақди адабӣ аз воқеияти ҳаёти адабӣ берун кашид. Оиди ин мавзӯҳо ва бисёр мавзӯҳои дигар имрӯз метавон дар сатҳи дигари назарӣ баҳсҳои тоза кард. Чунки аплакай вақт ба бисёре аз донишпазони амалию назарии мо дасти таҳрир ворид сохт, ки ислоҳи он воқеан ҳам муҳим ва судманд аст.

Жанри мубоҳиса барои таҷдиди назар оиди масъалаҳои концепсуаллии назария ва амалияи адабиёт имкони фаровон дорад. Ин гуна баҳсҳо метавонанд, баъзе равияҳои носолими назарино мутаваққиф созанд, роҳи равиши тозаеро барои дарки воқеияти адабӣ таъин ё дастгирӣ намоянд. Бо ин амал ба дарёфти дидгоҳҳои нав мусоидат кунанд. Аз ин мавқеъ ҳудуди маводи мунозира дар мубоҳиса хеле пурғунҷош ва васеъ аст.

Дар мубоҳиса мубоҳис метавонад мавзӯҳои гуногунро пеш гузорад. Масалан, дар баҳс мунаққид ё нависандае «дар атрофи ягон асар ва ё асарҳои бадеии наву тозаи нависандае изҳори ақида менамояд. Аммо мунаққиди дигар фикру ақидаи худро дар бораи ҳамон асар ва ё асарҳои бадеии ҳамон нависанда ба таври дигар баён мекунад, ки ин фикру андешаи мунаққиди дуввум ба андешаи мунаққиди якум мувофиқат намекунад ва ё кам мувофиқат мекунад» (С.Табаров, ҳамон ҷо, с.143). Дар ин боб мо дар фавқ ишора ҳам кардем ва намунаи чунин мубоҳисаро мисол овардем.

Бисёре аз муҳаққиқон, аз ҷумла С.Табаров доираи мавзӯҳои оеро, ки мубоҳисон метавонанд дар атрофи он мунозира кунанд, тақрибан бозгӯ кардаанд. Мо дар ин дастур а ин амал парҳез кардем. Зеро ҳар касе, ки қалам ба даст мегирад, вай хоҳ мунаққид бошаду хоҳ шоир ё нависанда, аввал мавзӯи гуфтугӯи худро муайян месозад, баъд менависад. Аз ин назар аввал ин ки бисёр мавзӯҳои, ки то ҳол мавриди баҳсу мунозира буданд, имрӯз қисме аз онҳо аалакай кӯҳна шудаанд. Бисёр мавзӯю масъалаҳои сиёсатолуда кайҳо мурдаанд. Сонӣ, ҳаминро бояд ба эътибор гирифт, ки ҷараёни рушди адабиёт ҳамзамон бо тақозои вақт ва талаботи маънавии ҷомеа мавзӯ ва мушкилоти хешро пеш хоҳад гузошт, ки зеро иродаи ҳеҷ кас қарор надорад.

Ҳамин тариқ, жанри мубоҳисаро метавон аз жанрҳои асосии фарогир ва фаъоли нақди адабӣ шумурд, ки дар пешрафти адабиёти бадеӣ ва улуми нақд саҳми фаъол дорад.

МУНШАОТ

Дар нақди пешин ҳам муҳаққиқон муншаотро як шакли ифодаи афкори интиқодӣ донистаанд. Ин шакли ифодаи афкор хусусиятҳои нақди фаннӣ ё худ лугавиро доро буд. Баъд дар замонҳои пасин, махсусан дар давраи пайдоиш ва ташаккули адабиёти навини тоҷикӣ муншаот шакл ё худ воситаи равшан

ва амиқи ифодаи афкори адабию интиқодӣ гардид. Нахустин бор дар назарияи нақди тоҷикӣ онро С.Табаров ҳамчун жанри хоси нақди адабӣ ёд карда, доир ба таърихи пайдоиш ва махсусиятҳои он маълумот додааст.

Муҳаққиқ муншаотро бо номи «руқоти танқиди адабӣ» зикр мекунад ва онро асару мақолаҳои танқиди адабие медонад, ки «дар шакли мактубу нома, ё руқот ва ё иншо ба унвони эҷодкоре навишта шудааст» (С.Табаров, ҳамон ҷо, с. 149). Ин таъриф моҳиятан ҷояд дуруст бошад, вале дар шакл музаҳраф аст. Беҳтар аст ба ҷои мафҳумҳои муродифии «мактубу нома, руқот ва ё иншо» луғати «муншаот»-ро истифода кунем. Он мафҳумҳо моҳиятан як маъниро таъкид мекунанд.

Воқеан ҳам муншаот як шакли ифодаи афкори адабию интиқодист. Муаллиф афкори худро дар бораи осори адабиёт, эҷодиёти адибе ё ягон масоили муҳими ҳаёти адабӣ ба воситаи мактуб баён мекунад. Агар ин номаи ӯ хусусияти маҳрамона надошта бошад на фақат ба мухотаб, балки ба ҷомеа низ тааллуқ дорад. Ба ифодаи дигар афкори ҷомеаро низ ифода мекунад ва арзиши адабию таърихӣ пайдо мекунад. Муншаоте, ки чунин хусусият дошт, тадриҷан шакли жанрии муншаоти нақди адабиро ба вуҷуд овард.

Ин навъи нома дар адабиёти олам низ интишор ёфтааст ва низ ба ҳадафҳои гуногун истифода мешавад, ки ҳадафи адабию интиқодӣ низ дорад.

Намунаҳои муншаоти интиқодиро мо аз таърихи хеле дури адаби ҷаҳон пайдо карда метавонем. Масалан, «Саноеъи бадеъ» ё «Улуми шеър», ки ба Квинт Горатсий мансуб мебуданд, ба тарзи муншаот навишта шуда, арзиши адабӣ, интиқодӣ ва таърихӣ дорад. Горатсий дар ҳамин ҷаҳл аз боби шеър, саноеъи он ва арзишмандии он бо ҷомеаи Пизе гуфтугӯ мекунад. Гуфтугӯи ӯ шакли ифодаи афкори интиқодияш низ ҳаст.

Дар достони Буало «Санъати бадеъ» низ муншаот истифода шудааст. Буало дар баъзе аз номаҳои ӯ, ки ба ашхоси таърихӣ навишта шудаанд, афкори адабиётро баён мекунад. Ин ҷо метавонем аз «Нома ба Расин», «Мактуб ба ҷаноби Терро, узви

Академияи Фаронса» ёд кунем. Дар ҳар ду мактуб ҳам назари интиқодии Буало доир ба баъзе мушкилоти осори ҳунари баён шудааст, ки арзиши таърихию интиқодӣ дорад.

Ин дапелҳо собит мекунанд, ки аз оғози таърих ба баъд муншаот тарзи ифодаи афкори адабию интиқодӣ будааст ва бешак онро ҳамчун шакли жанрии нақди адабӣ метавон пазируфт. Ҳамчунон ки адабиёти эпистолӣ ҳамчун шакли хоси иншо ба вучуд омад ва яке аз шаклҳои жанрии адабиёти бадеӣ шинохта шуд, дар нақди адабӣ низ ин жанр таърихи қадим дошт ва чун жанр қобили зиндагист. Дар замони мо ин жанр маъруфияти бештаре касб карда, хусусиятҳои хосе пайдо намуд. Ба ифодаи адабиётшиноси рус Д.М.Урнов онро «ҳамчун шакли баён бештар рӯзноманигорон ва мунаққидон истифода мебаранд». Таъкиди истифодаи мунаққидон аз он ишора ба он аст, ки вай дар нақди адабӣ ҳамчун воситаи баёни афкори интиқодӣ ҷойгоҳи хос пайдо кардааст.

Дар нақди адабии форсии тоҷикӣ афкори интиқодиро аз муншаоте, ки ба мухотабҳои гуногун навишта шудаанд, пайдо кардан мумкин аст. Ин гуна муншаот дар шакли насру назм иншо мегардид ва гоҳо шоирону нависандагон ва муаррихон дар номаҳояшон аз боби шеърӯ шоирӣ, ҳунари санъатварӣ ва усули иншо сӯҳбат мекарданд. Шоирон дар шакли манзум номаҳо навишта, назарашонро ба шеъри ҳамкасбонашон баён медоштанд.

Гоҳо ин номаҳо эътироз ва интиқоди онҳоро ифода мекард. Гоҳи дигар ба шеъри шуаро эродҳои фаннӣ ва луғавӣ мегирифтанд, ки имрӯз низ арзишманд аст.

Муншаоти нақди адабӣ дар тӯли таърих шакл гирифта, махсусиятҳои хоси услубӣ пайдо кард. Ин гуна муншаот метавонанд хусусиятҳои мубоҳисавӣ, мунозираваӣ ва ҳатто муколамавӣ дошта бошанд. Бо гузашти вақт андешаҳои, ки дар муншаот ифода мешавад, тааллуқоти маҳрамонашонро аз даст дода, бештар арзиши ҷомеавӣ пайдо кардаанд. Махсусан дар замони мо ин фазилати муншаот тавсия пайдо кард. Ба ин далел муншаот шакли ифодаи афкори интиқодӣ буда, дар асоси

асноди адабию таърихие, ки марбут ба эҷоди бадеӣ ё осори адибон аст, навишта мешавад. Муаллифи нома ба мухотаби худ аз боби хунари ӯ мулоҳизоташро баён меорад. Ин андешаҳо метавонанд таърифӣ бошанд ва ё интиқодӣ.

Муншаот нисбат ба дигар жанрҳои нақди адабӣ фардияти муаллифро зиёдтар инъикос мекунад. Мо аз муншаот на фақат тамоюли фикрии муаллиф, балки шахсият ва ҳайсиати инсонии ӯро низ шинохта метавонем. Гоҳо муншаот ифодагари ҳадафҳои сиёсӣ иҷтимоӣ гурӯҳе низ шуда метавонанд, ки дар ин сурат ба адабиёти асил кам робита доранд. Ин гуна муншаот дар муҳити адабиёти Шӯравӣ, ки ифодагари сиёсати зӯрғӯи давр буд, хеле инкишоф ёфт. Муншаоти интиқодӣ бештар хусусияти сиёсӣ пайдо карда, усулҳои асосии пешгирифтаи ҳизбро дар роҳи пешбурди адабиёт таъкид ва ё таблиғ мекарданд.

Махсусияти аввалине, ки муншаотро чун жанри хоси нақди адабӣ шакл медиҳад, ҳамоно пайравии он аз адабиёти асил аст. Меъёри дид дар муншаот назари солим ба осори ҳунари бояд бошад. Дигар аз махсусиятҳои онро таъкид ба асноди воқеъӣ таъйид мекунад. Дар ин замина назари солим, беғараз ва ҳақиқатхоҳ арзиши бунёдӣ дошта, муншаот гувоҳнома ё ҳукми шахе, замон ва макони хос оиди асар, эҷодиёти адиб ё чараёни адабиёт аст. Аз ин мавқеъ масъулияти шахси номанавис низ хусусияти хоси муншаотро муайян мекунад.

Дар муншаоти аҳли ҳунар ё ходимони давлатӣ мушкilotи адабиёт ҳам аз ҷиҳати назарӣ ва ҳам амалӣ ба миён гузошта мешавад. Назари эшон дар заминаи санадҳо тарҳ меёбад. Бинобар ин ҳам ин жанри нақди адабиёти ҳуҷҷатнависанд ҳам мешиносанд ва чун сарчашмаи боэътимод дар матншиносӣ, китобшиносӣ ва умуман омӯзиши таърихи адабиёт истифода мекунанд.

Он чӣ гуфтем агар аз махсусиятҳои ин жанри нақди адабӣ маҳсуб шавад сабаки эҷоди онро низ аз ҷиҳатҳои хоси он бояд шумурд. Сухан дар муншаот вазну оҳанги хос дорад. Махсусан муншаоте, ки ба наср навишта мешаванд, бештар зарбу оҳанги муҳовараро дар худ фаро мегиранд. Вале сарфу

наҳви устувор доранд, ки ба меъёрҳои наҳвиёти китобӣ комилан ҷавобгӯ аст. Муншаот азбаски аз ҷониби шоиру нависанда ба ҳамқаламонашон ё мунаққиду адабиётшинос ва ё аз тарафи мунаққид ба эҷодкорон навишта мешавад, дар истифодаи асноди забонӣ, хосса истилоҳоти ҳирфай махсусиятҳои худро дорад. Дар ин равиш аҳли ҳирфа гоҳо бо калимот ва истилоҳоти хос сухан мегӯянд, ки ганҷинаи луғоти касбӣ ва истилоҳиро ғанӣ мегардонанд. Аз ҷиҳати тарз ва оҳанги ифодаи фикр муншаот метавонад музҳик (ҳаҷвӣ) шавад.

Он хусусиятҳое, ки зикр кардем, дар тамоми муншаоте, ки ба қалами ашхоси гуногун тааллуқ дорад, мушоҳида мешавад. Муншаот ҳамчун ҳуҷҷати хосе, ки аз нависандае ё мунаққиде ба ёдгор мондааст, ҳамчун сарчашмаи боэътимод дар ифшои ҳунари касбии ӯ хидмати бедареғ мекунад.

Чунон ки ишора шуд садаҳои охир дар адабиёти дунё ин жанр хеле инкишоф ёфт. Имрӯз девон ва ё куллиёти эҷодкореро наметавон пайдо кард, ки қисмате аз онро муншаот ташкил намекунад. Имрӯз мо муншаоти адибони бузурги асри XX Горкий, Айнӣ, Пастернак, Абай ва ғ.-ро ҳамчун ҳуҷҷати боэътимоди таърих дар даст дорем. Онҳо ҳам арзиши адабӣ, ҳам таърихӣ ва ҳам интиқодӣ доранд.

Дар таърихи адабиёти мо муншаоти Ҷомӣ, Восифӣ, Бедил арзиши хосе доранд. Асри гузашта муншаоти устод Айнӣ, Лоҳутӣ, Турсунзода, Юсуфӣ, Деҳотӣ ва дигаронро ба мо мерос гузошт, ки ҳар кадоме арзиши хосеро молик аст. Албатта ҳамаи ин муншаотро наметавон ба нақди адабӣ мансуб донист. Вале дар миёни ин навиштаҳо асноде ҳаст, ки на фақат ифодагари афкори адабии муаллиф аст, балки назари хоси интиқодии онҳоро низ собит месозад.

Ин муншаот даставвал агар тасаввуроти моро доир ба масоили адабии он давр комил созад, аз сӯи дигар барои дарки баъзе аз мушкилоти назарию амалии адабиёти мавриди назар кӯмаки амалӣ мерасонад. Ин қабил номаҳо дар замони эҷодашон тақдирсоз ҳам мешаванд. Нависандае ё шоиреро аз роҳи хато берун мекашанд, пеши роҳи равишҳои номатлуби

инкишофи адабиётро боз медоранд.

Мактуби устод Айнӣ «Мактуби кушода ба рафиқ Толис» дар таърихи адабиёти мо ҳамин гуна мавқеъият дорад. Айнӣ дар ин мактуб равишҳои номатлуберо, ки дар эҷодиёти Толис, махсусан дар сабки баёни вай мушоҳида кардааст, ошкоро нишон медиҳад ва бо як муҳаббат ва ғамхории падарона рӯи Толисро сӯи ҳақиқати ҳунари бозмегардонад. Мо ин равиши мусбатро дар муншаоти Лоҳутӣ, Юсуфӣ, Деҳотӣ, Улуғзода, Икромӣ, Муҳаммадиев ва дигарон низ мушоҳида мекунем.

Зимнан бояд гуфт, ки вобаста ба моҳияти ҳодисаи адабие, ки дар муншаот арзёбӣ мешавад, муҳаққиқон онро ба ду намуд ҷудо кардаанд: муншаоти мусбат ва манфӣ.

Дар муншаоти мусбат доир ба асар, эҷодиёт ё масъалаҳои дигари ҳаёти адабӣ фикри мусбат арзёб мешавад. Муаллиф асосан диққаташро ба ҷиҳатҳои мусбати асар ё эҷодиёти ин ё он эҷодкор равона мекунад.

Масъалаҳои ин гуна муншаот метавонанд мухталиф бошанд. Мазмуну шакл ва концепсияи эҷодии эҷодкорро фаро гиранд. Бисёр номаҳое, ки дар замонаш ба ҳимояи асари устод Айнӣ «Намунаи адабиёти тоҷик» навишта шудаанд, намунаи ҳамин гуна муншаот ҳастанд, ки арзиши адабӣ, таърихӣ доранд ва намунаи нақди сареҳи адабӣ ҳам мебошанд. Дар ин боб махсусан номаҳои Лоҳутӣ арзишманд аст. Баъзе аз номаҳои Айнӣ ба Лоҳутӣ ва Ҳабиб Юсуфӣ низ ҳамин гуна аст. Дар шакли манфии муншаот назари манфии муаллиф оиди осор ва мушкилоти адабӣ баён мешавад. Ҳодисаҳои пастравии савқи ҳунарии адибе ё номатлубии шеваҳои ҳунари боиси эҷоди чунин мактубҳо меғардад. Ин гуна мактубҳоро низ метавонад шоиру нависанда, мунаққид, ашхоси масъули соҳаи адабу фарҳанг ё давлатмардони ғамхору доно нависанд. Ин амал танҳо бо мақсади пешбурди адабиёт сурат гирифта, аз ҳасодат ва ғаразгӯиву газофагӯӣ дур бошад. Аҳли таҳқиқ «Мактуб ба Гогол»-и В.Г.Белинскийро намунаи хоси чунин намуди муншаот донистаанд. Ҳам дар нақди қадим ва ҳам нақди имрӯзи тоҷикӣ намунаи ин гуна муншаотро дучор омадан мумкин аст.

Мунаққид С.Табаров дар тадқиқоти худ шаклҳои гуногуни жанрии муншаотро зикр мекунад. Вай ин корро дар заминаи «талабот, вазифаи, доираи назари адабиву бадеи ва эстетикӣ, мувофиқи хусусиятҳои шаклӣ, услубӣ, поэтикӣ ва устухонбандии» ин шаклҳои жанрӣ қарда, дар ин равиш шаклҳои жанрии «руқъоти эътирофшуда», «мактубҳои адабиву эстетикӣ» ва «мактубҳои воқеӣ (реалӣ)»-ро эътироф мекунад.

Ба назари мо агар меъёри назари мунаққидро барои чунин таснифот арзёбӣ кунем равшан мегардад, ки он шаклҳои жанрии ӯ дарёфта, на жанр, балки тарз ё намуди ифшои фикр дар муншаъот будааст. Масалан, жанри «мактуби воқеӣ», ки муаллиф шинохтааст, танҳо ба хотири воқеӣ будани далелҳои интиқодии муаллифи мактуб чунин унвон гирифта будааст. Агар чунин хусусият доштани ҳамаи муншаотро, сарфи назар аз он ки вай чӣ ҳадафе дорад, ба назар гирем бебунёд будани ин таснифот равшан мегардад (Ниг. С.Табаров, ҳамон ҷо, с.156-160).

Дар замони мо муншаотро бо роҳҳои гуногун ба мухотаб мерасонанд. Аввалан онро ба воситаи матбуот интишор медиҳанд, ки онро мактубу ошкор мегӯянд. Роҳи дуввум роҳи махфист, ки чунин мактубҳоро махфӣ бояд унвон қард. Тарзи сеюмӣ ирсоли муншаот бевосита ба мухотаб расонидани мактуб аст, ки онро маҳрамона ё шахсӣ низ мегӯянд.

Дар муншаоти ошкоро муаллиф андешаҳои худро оиди ҳусну қубҳи асар ё ҳодисаҳои матлубу номатлуби ҷараёни адабӣ бо усули гуфтугӯи ошкоро ба воситаи расонаҳои хабарӣ ё садо симо интишор мекунад, ки арзиши адабӣ ва ҷамъиятӣ дорад. Муншаоти махфӣ ҳам ба унвони мухотаб навишта мешавад, ҳам ба суроғаи нашриёт, идораҳои давлатӣ ё иттиҳодияи эҷодӣ. Ин навъи муншаот дар замони мо хеле роиҷ гардид, ки дар байни онҳо мактубҳои ғаразнок ва пурҳасодат низ фаровон буданд. Намунаи он мактубест, ки А.Сайфуллоев дар бораи романи «Гузашти айём»-и Ҷумъа Одина ба кумитаи ҳизби коммунисти Тоҷикистон ва маъмурияти нашриёти «Ирфон» навишта буд ва солҳо пас нависанда бо мақсади «ошкор сохтани

ҳақиқат» онро аз тариқи рӯзномаи «Маориф ва маданият» ба чоп расонд. Тарзи сеюмӣ ирсоли муншаот, ки онро маҳрамона ё шахсӣ низ мегӯянд, бевосита ба муаллиф ё мухотаб расонида мешавад. Ин гуна мактубҳо низ аксаран аз боби эҷодиёт баҳс мекунанд ва арзиши амалию назарӣ доранд. Чунин мактубҳо бештар баъди даргузашти мухотаб ба чоп мерасанд.

Умуман, муншаот яке аз жанрҳои пуарарзиши нақди адабӣ буда, ба воситаи он на фақат арзиши эҷодиёти ин ё он адиб муайян мегардад, балки бисёр лаҳзаҳои ҳаёти ҳам мусанниф ва ҳам мухотаб метавонад дар он инъикос ёбад. Ин гуна муншаот барои кушодани гиреҳҳои ҳаёт ва фаъолияти ҳунарманд, барқарор кардани санаи таълифи ин ё он асар, дарёфт намудани матни саҳеҳ ва тасҳифшуда ва ғайраву ҳоказо кӯмаки фаровон хоҳад кард. Аз ин ҷиҳат ба ҳифз ва интишори муншаот аҳли таҳқиқ, хосса мунаққидон аҳамияти бузургро қоиладар ҳастанд.

ХУЛОСА

Метавон хулосаро аз жанрҳои маъмули нақди адабӣ шумурд, ки зодаи замони равнақи матбуот аст. Ин жанр шакли бисёр ҳам мувофиқи баёни мулоҳизоти ҷамъбасти оид ба осори адабиёт мебошад. Дар хулоса ноқиди адабӣ доир ба асари бадеӣ, эҷодиёти нависанда, равиши адабии замон, эҷодиёти адибони гуногун, рушд ва ё таназзули ин ё он шеваи адабӣ ва ғ. мулоҳизоташро баён медорад. Ин андешаҳо бояд замина уствори илмӣ дошта, тадқиқот дар маҷмӯъ бояд, ки ҳолати адабиётро, майлонҳои мусбат ва манфии онро муайян кунад. Барои ба ин натиҷа расидан мунаққид мавзӯи тадқиқоташро дар мақтаи (концепсия) ягонаи ҷараёни адабӣ баррасӣ мекунад.

Дар вақти навиштани хулоса мунаққид масъулияти зиёд дорад. Вай доир ба эҷодиёти ин ё он адиб ё равишҳои адабиёт танҳо дар заминаи воқеияти адабӣ бояд фикри ҷамъбасти гӯяд. Андешаи ҷамъбастие, ки ӯ баён мекунад, агар инъикоси воқеии

вазъи адабиёт бошад, ба равнақи минбаъдаи ҷараёни эҷодӣ мусоидат мекунад. Агар саросар дар заминаи воқеияти ҳаёти адабӣ набошад, ба ҳолати инкишофи адабиёт зиёни фаровон мерасонад. Дар ин равиш хулоса агар сарех ва воқеӣ бошад, дурнамои адабиётро саҳеҳ муайян хоҳад кард. Ба равнақи равияҳои матлуби адабӣ мусоидат карда пеши роҳи ҳолатҳои ногуворро мегирад. Агар мунаққид дар хулоса аз арзёбии объективонаи ҷараёни адабӣ гузешта, ҳодисаҳои идеализатсия карда бошад, ё ба тақозои сиёсати зӯргӯ қалам зада, ҳолати адабиётро ғайриобъективона тафсир карда бошад, зиёне фаровон ба адабиёт ва назарияи он, аз ҷумла афкори танқидӣ низ ворид хоҳад сохт. Агар мо таърихи инкишофи адабиётро аз солҳои бисту сӣ ба баъд ва то имрӯз пеши назар оварем ду намуди диди интиқодиро дар навиштани хулоса мушоҳида мекунем. Дар хулосаҳои, ки ба намуди аввал дохил ҳастанд, назари сарех, дуруст ва воқеъбинонаи муаллифон ошкор аст. Ин гуна хулосаҳо масъалагӯзоранд ва бешак, ба равнақи адабиёт мусоидат ҳам кардаанд. Мо бо намуди дигари хулосаҳо низ дучор мешавем, ки осемавор ва камхунарона навишта шуда, бунёди амиқи илмӣ ва назарӣ надоранд. Дар ин гуна хулосаҳо воқеъияти ҳаёти адабӣ ба тақозои завқи носолими муаллиф, ки зери таъсири назарияҳои сиёсии ҳоким шакл гирифтааст, беранг ва барғалат маънидод мешавад. Бисёр хулосаҳои, ки солҳои сиву чил, панҷоҳу шаст навишта шудаанд, ҳамин гуна хусусият дошта, воқеияти ҳаёти адабиётро барғалат маънидод кардаанд. Ин хулосаҳо аксар вақт аз мавқеъияти табақотӣ ва ҳизбӣ навиштаҳои адибонро арзёбӣ карда, ҳадафҳои волеи адабиётро фуру гузоштаанд.

Хулосаи нақди адабӣ хусусияти дастурдиҳӣ ва дурнамои адабиётро тарҳ додан низ дорад. Мунаққид дар ин гуна асарҳо фақат ҳолати мавҷудаи адабиётро месанҷад, қазоват мекунад ва баҳо медиҳад, балки бо пешниҳодоти дурусту равшан дурнамои онро низ метавонад таъйин кунад. Беш аз ин вай оиди равишҳои мусбат ва манфӣ сухан карда, ҳолатҳои ногувори инкишофи адабиётро баррасӣ мекунад ва адабиёт ё адиберро

ба роҳи мустақими эҷод ҳидоят менамояд. Хулосаҳое, ки В.Г.Белинский навишта буд, ҳамин гуна хусусият доранд. Белинскийро барҳақ раҳбари як давраи томи адабиёти рус медонанд. Воқеан ҳам ин мунаққиди «инқилобӣ ва тӯфонӣ» на фақат дастовардҳои адабиёти русро таъйину дастгирӣ кардааст, балки роҳҳои номатлуби инкишофи онро низ муайян карда пеши онро бастааст.

Хулосабардории ӯ аз эҷодиёти Гогол ва боз хондани ӯ ба роҳи дурусти эҷодӣ намунаи ҳамин гуна таҷаддудхоҳиву ғамхорӣ нисбати як нависанда ва тамоми адабиёт рус аст. Баъзе хулосаҳое, ки М.Шукуров оиди инкишофи жанр ҳикоя навиштаанд, низ бо таҳлили дуруст, воқеъбинона ва мушқилкушо, бешак, ба пешрафти ин жанр мусоидат кардаанд. Махсусан, хулосабарориҳои ӯ аз нахустин ҳикояҳои Сорбон, Баҳром Фирӯз, М.Ҳоҷаев ва ғ. ба пешрафти ин жанр дар эҷодиёти ин нависандагон таъсири мусбат ва муфид гузошт.

Мунаққид С.Табаров дуруст менигорад, ки хулоса «дар байни дигар жанрҳои танқиди адабӣ ҳамчун жанри хулосабарорандаву ҷамъбасткунанда, жанре, ки аз байни даҳҳо асарҳои бадеии дар замони мушаххас нашргардида, намунаҳои барҷастаро меҷӯяду меёбад ва тафриқаи асарҳои бадеии пурарзиш ва муҳимро аз асарҳои бадеии камқимату суст муайян мекунад, ҳамчун возеҳсозандаву муайянкунандаи роҳу равия ва сабку усули минбаъдаи ҳам эҷодиёти адибони ҷудоғона, ҳам тамоми таҷрибаи эҷодии адабиву бадеӣ ва монанди онҳо меҳисобад» (ҳамон ҷо, с. 169).

Мутаассифона, бисёр хулосаҳое, ки дар нақди мо ба вучуд омадаанд, чунин фазилат надоранд. Дар бештарини онҳо муаллифон ба ифодаи В.Г.Белинский «асарҳои дар замони муайян эҷодшударо бо панҷа шуморидаанд»-у бас. Дар ин гуна хулосаҳо кӯшиши муайян намудани асарҳои баргузида ва арзиши онҳо ба назар намерасад. Дар бештарини маврид муаллифи ин гуна мақола мазмуни асарро бозгӯ мекунад ва аз таҳлили ҷомеъ дурӣ меҷӯяд.

Умдатарин хусусияти ин жанр аз он иборат аст, ки мунаққид

ба воситаи он ҳадафҳои дарзамони адабиётро фавран дунболагирӣ мекунад. Воқеияти ҳаёти адабиро дар контексти ҷомеа баррасӣ карда, равишҳои мусбат ва манфиро. Хулоса доир ба асарҳои адибе, силсилаи асарҳои адибони гуногун, оиди жанрҳо ва ғ. навишта мешавад. Ин жанр метавонад, масъалаҳоро фаро гирад, ки мунаққид омӯзиш ва ба миён гузоштани онҳоро зарур шуморидааст. Ин корро ӯ метавонад дар робита бо ҷараёни инкишофи адабиёт анҷом диҳад. Каси хулосанавис комилан имконе дар даст дорад, ки ба масоили гуногуни эҷоди бадеӣ тавачҷӯх кунад. Ҳодисаи адабиро аз назари шакли мундариҷа, дарунмоя ва ғ. арзёбӣ кунад. Ин арзёбиҳо танҳо дар партави донишҳои назарии адабиётшиносӣ ва улуми ба он алоқаманд бояд анҷом гиранд.

Чунон ки ишора ҳам шуд мисли тақриз жанри хулоса низ дар давраи бавучудой ва равнақи матбуот пайдо шуда то имрӯз роҳи ташаккулро тай намудааст. Махсусан пайдоиши рӯзномаву маҷаллаҳо ба интишор ва рушди хулоса мусоидат кардааст. Ҳануз соли 1755 маҷаллаи англисии «Эдинбург ревью» доир ба адабиёт маводи хулосавиро интишор дода, ба пайдоиш ва интишори ин жанр замина гузошт. Баъдтар дар Россия низ рӯзномаву маҷаллаҳо ба таҳлили хулосавии осори адабӣ пардохтаанд, ки низ заминаи инкишофи ин жанрро фароҳам овард. Дар нақди тоҷикӣ низ пайдоиш ва инкишофи ин жанр ба таъсиси нашрияҳо, хоса рӯзномаву маҷаллаҳо марбут аст. Нахустин намунаҳои ин жанрро мо дар матбуоти солҳои бисту сӣ пайдо карда метавонем. Баъдтар бо равнақи матбуот ва пешрафти адабиёт хулоса аз ҷиҳати шакл ва мундариҷа комилтар ва дар нашрияҳо яке аз жанрҳои фаъолу ҳадафгир гардид. Махсусан хулосаҳое, ки тайи солҳои ҳафтоду ҳаштод ба миён омадаанд, ҳам аз ҷиҳати шакл, ҳам аз ҷиҳати фарогирии маводу масъалагузориҳо қобили тавачҷӯханд. Дар ин замина хулосаҳое, ки оиди наср М.Шукуров, А.Набиев, оиди назм Х.Шарифов, А.Сатторов, Р.Мусулмонқулов ва доир ба драматургия Н.Нурҷонов навиштаанд, аз ҳар ҷиҳат комил ва пурмуҳтавоанд.

Муҳаққиқон баҳои нормативӣ додан ба адабиётро яке аз хусусиятҳои хулосаи нақди адабӣ донистаанд. (Ниг. С.Табаров, ҳамин асар, с. 171). Шояд ин жанр дар ибтидои пайдоишаш чунин хусусият дошт. Вале имрӯз танҳо аз меъёри баҳои нормативӣ муҳаққиқ наметавонад доир ба адабиёти даврае ё мероси адабии шоиру нависандагон баҳои воқеӣ ва дуруст диҳад. Ҳангоми навиштани хулоса диди таърихӣ мунаққид дар роҳи муайян кардани вазъи адабиёт, савияи ҳунарии ин ё он адиб мақоми хос пайдо мекунад. Яъне ин дид аз назари таърихӣ ба адабиёт ва равиши инкишофи он нигаристанро талқин мекунад. Бе қиёси таърихӣ хулоса комил ва пурарзиш нахоҳад шуд.

Чунон ки дар боло ишора кардем хулоса жанри пешбин ҳам мебошад. Мунаққидони донишманд ба воситаи хулоса ҳолатҳо ва равишҳои адабиётро баррасӣ карда, ба ояндаи он низ хушбинона менигаранд. Ба ифодаи дигар, равишҳои мусбатро арзёбӣ карда, бо ин амал талқин мекунад, ки ояндаи адабиёт ба рушди равияҳои мусбат ва арзишманд алоқаманд мебошад.

Муҳаққиқон оғози садаи нуздаҳро давраи рушди жанри хулосаи адаби русӣ донистаанд. Махсусан дар замони инкишофи нақди ба истилоҳ романтикӣ муҳаққиқон адабиёти даврро хулосабардорӣ мекарданд. Инкишофи нақди романтикӣ, ба хусус хулосаро ба фаъолияти В.К.Кюхелбекёр ва А.А.Бестужев-Марлинский алоқаманд медонанд. Дар ин равиш хулосаҳои В.К.Кюхелбекёр «Хулосаи адабиёти рус» (соли 1817) ва А.А.Бестужев-Марлинский «Назаре ба адабиёти кӯҳна ва нав дар Россия» (соли 1823), «Назаре ба адабиёти рус дар соли 1824 ва оғози соли 1825» хеле ҷолиб ва пурмуҳтаво буда, шеваи тозае дар нақди русии ин солҳо мебошанд. Муҳимтарин хусусияти ин хулосаҳо аз он иборат буд, ки муаллифон ба адабиёти давраи муайян аз мавқеи қиёси таърихӣ ва донишҳои адабии ҳамон рӯзгор баҳо додаанд. Хулосаи Н.В.Гогол «Дар бораи инъикоси адабиёт дар маҷаллаҳои солҳои 1834 ва 1835» низ аз намунаҳои барҷастаи ин жанр буда, бо назари тоза ба воқеияти адабӣ тафовут дорад. Инкишоф ва тавсияи ин жанр

дар нақди русӣ ба номи В.Г.Белинский сахт марбут аст. Хулосаҳои В.Г.Белинский «Назаре ба адабиёти руси соли 1846» (1847) ва «Назаре ба адабиёти руси соли 1847» намунаи таҳлил ва таҳқиқи амиқ дар ҳошияи адабиёти русии ин солҳост.

Ишора кардем, ки пайдоиши ин жанр дар нақди тоҷикӣ низ ба зуҳури матбуот ва инкишофи он вобаста аст. Ба ин маънӣ солҳои бисту сиро замони пайдоиши хулоса бояд шинохт. Маҳз дар ҳамин давра баъзе хулосаҳои донишмандони адабиёт Шарифҷон Ҳусейнзода, Холиқ Мирзозода, Сотим Улуғзода, Ғанӣ Абдулло ва ғ. ба чоп расидаанд. Ибтидои солҳои чилум шоири тавоно Ҳабиб Юсуфӣ, муҳаққиқони адабиёт Холиқ Мирзозода, Абдулғанӣ Мирзоев ва баъдтар, яъне солҳои қанги қаҳонӣ М.Ғафуров ва нафароне дигар дар рушду тавсияи ин жанр заҳмат кашидаанд. Назар ба мушоҳидаҳои дурусти С.Табаров «дар солҳои минбаъда дархост ва талабот ба таҳлилу тадқиқ ва ба эҷоди хулосаҳои танқиди адабӣ дар адабиётшиносии тоҷик зиёд мегарданд, ки дар натиҷаи ҳамин ҳудуди хулосаҳои танқидӣ адабии тоҷик васеъ мешавад. Натиҷаи ҳамин буд, ки сабку услуб, забону тарзи баён ва ҳатто шакли он хусусиятҳои тару тоза пайдо намуданд. Аз ҷумла, дар осори мунаққидии М.Шукуров, Худой Шарифов, Х.Асозода, С.Табаров ва як зумра дигар мунаққидон шакли нисбатан интишорёфтаи имрӯзаи хулосаи танқиди адабӣ-хулосаҳои навигариҳои адабиёти бадеии муосири тоҷик бештар ба назар мерасад» (С.Табаров, ҳамон ҷо, саҳ. 173-174). Ин но хулосаи (хулосаҳои саҳеҳ нест!) навигариҳои адабиёти бадеии муосири тоҷик ро як шакли хулоса дониستاني мунаққид асос надорад. Ба ин далел, ки он чӣ ӯ шакли нав пиндоштааст, дар шаклу мундариҷа тозагие надошта, боз ба ҳамон хулоса мерасад, ки вазифааш тафсир, таҳқиқ ва ҷамъбасти осори адабии замони мушаххас аст.

Солҳои охир нашрияҳо, махсусан, маҷаллаи «Садои Шарқ» ва рӯзномаи «Адабиёт ва санъат» навиштани чунин хулосаҳоеро, ки вазъи адабиёти солро арзёбӣ кунад, ба мунаққидони тачрибадор бештар мефармуданд. Ҳамин тавр жанри хулосаи фармуда хеле интишор ёфта буд. Ин гуна

хулосаҳо гоҳо дастурҳои идеологиро низ ба асос мегирифтанд ва бинобар ин арзиши онҳо яксон ҳам набуд. Дар ҳамин замина хулосаҳои аз ҷиҳати мавзӯ, жанр ва талаботи идеологӣ тақсимбандишуда низ ба миён омаданд, ки тааллуқоти сиёсӣ ба табақоти осори адабиёти дар мадди аввали таҳлилу танқид мегузоштанд. Дар ҳамин равиш хулосаи осори дар мавзӯҳои коргар, ҳаёти деҳот, ҷанги ҷаҳонӣ ва ғ. рӯи кор омад, ки бештарини онҳо тааллуқоти замонӣ доштанд ва ҳадафҳои сиёсӣ ба ҳизбу давлатро дунбол мекарданд.

Бо вучуди ин дар даҳсолаҳои ҳафтоду ҳаштод намунаҳои бештарини хулосаи нақди адабии тоҷикӣ ба майдон омад. Ин хулосаҳо вазъи адабиётро комилан дуруст ва воқеъбинона таҳлил карда, пешрафт ва камбудии онро амиқ нишон додаанд. Ин гуна хулосаҳо хоҳ оиди асарҳои як нависанда, хоҳ нависандагони бисёр, хоҳ умуман ҷараёни адабӣ ва ғ. навишта шуда бошанд, адабиётро аз дидгоҳи ҳунаршиносӣ арзёбӣ карда, равишҳои матлуб ва номатлуби онро ошкор сохтаанд. Мисол: дар оғози садаи нав баъзе хулосаҳои донишманди маъруфи адабиёт Муҳаммадҷон Шакурӣ ба ҷоп расид, ки онҳоро метавон хулосаҳои сифатан нав дар нақди адабии тоҷикӣ донист. Муҳаққиқ дар ин хулосаҳо, махсусан дар хулосаи «Адабиёти садаи бист» аз дидгоҳи нав, бо усули нав иҷмолан доир ба адабиёти як аҳдинаи тоҷикӣ, бурду боҳти он мулоҳизоти ҷолиб ва судманде баён доштааст. Бори аввал мо пай мебарем, ки мунаққид дар вақти баҳо додан аз ҳама гуна қайдҳои замониву сиёсӣ идеологӣ озод буда, адабиётро ҳамчун осори ҳунар, ҳунаре, ки бояд мондагор бошад, арзёбӣ мекунад. Аз ин ҷиҳат ин хулосаҳо метавон нигоҳи таҷаддудхоҳонаи муаллиф ба баъзе аз масъалаҳои таърихи адабиёти як аҳди том донист.

Чунон ки дидем, хулоса ҳамчун жанр дар нақди адабии тоҷикӣ мақом ва манзалати хос пайдо карда, чун воситаи ифшои ғаврии ҳолати адабиёт метавонад дар хидмати ҷомеа бошад.

ЧЕХРАИ АДАБИ

Ин жанр, ки гурӯҳе аз муҳаққиқон онро симои адабӣ низ мегӯянд, хеле маъмулу машҳур буда, дар он сухан аз шахсияти инсонӣ ва ҳайсияти ҳунарии шоиру нависанда меравад. Дар чеҳраи адабӣ муҳаққиқ хусусияти асосии эҷодиёти адибро муайян карда, арзиши ҳунари ӯро муайян мекунад. Дар баробари муваффақиятҳо камбудихои ӯ низ ҷиддан мавриди қазоват қарор мегирад. Мунаққиди чеҳранавис роҳи эҷодии адибро арзёбӣ карда, омилҳои пешрафт ё пастравии маҳорати ӯро нишон медиҳад. Зимни таҳқиқи ҳаёт ва эҷодиёти шоир ё нависанда ба масоили сабку услуб, таъсирбардорӣ, сирқот ва ғайра низ бояд тавачҷӯх кард. Яъне чеҳраи адабӣ бояд ҳаддалимкон чеҳраи комил ва воқеии ҳунармандро ба хонанда намоёнад, тамоили мушкилоти эҷодиёти ӯро фаро гирад.

Чеҳраи адабӣ аз лиҳози шакл ва мӯҳтаво ба рисолаҳои тадқиқотии доир ба эҷодиёти ин ё он адиб хеле монанд аст. Вале ин монандӣ зоҳирӣ буда, фарқҳои ҷиддии ин жанрро ҳам аз нигоҳи шакл ва ҳам мӯҳтаво муҳаққиқон мушоҳида ва таъйин кардаанд, ки қобили зикр аст. Масалан, адабиётшинос ва мунаққид Соҳиб Табаров тафовути аввалро «дар муосирияту ҳамзамонии жанри» чеҳраи адабӣ мебинад. Ҷамчунин ӯ ин жанрро ба сифати таҳлили нахустин доир ба ҳаёт ва эҷодиёти адиби муосир, таҳқиқи аввал оид ба сабку услуб ва фардияти эҷодиёти адиб ба қадр мешиносад. Назар ба пайбурди ӯ ин жанр «гоҳ дар шакли васеъ, мукамал, гоҳ дар шакли рисола (монография) ва гоҳ дар ҳаҷму доираи маҳдуд ва танг (дар шакли мақолаи чопӣ дар маҷаллаҳо ва ҳатто рӯзномаҳо) эҷодиёти нависандаи муосир, хусусиятҳои фардӣ ва симои хоси адабиву бадеӣ (?), кашфиёту навоарӣ ва мақоми ӯро дар байни дигар ҳамқаламонаш ба таври объективӣ таҳлилу тадқиқ ва таҳқиқу муайян менамояд ва дар баъзе ҳолатҳо дар ҷои зарурӣ танқиду мазаммат ҳам мекунад» (С. Табаров, ҳамон ҷо, саҳ. 176).

Зимнан бояд гуфт, ки чунин андешаи С. Табаров, ки фақат «дар баъзе ҳолатҳо дар ҷои зарурӣ» муаллиф метавонад

адибро «танқиду музаммат» ҳам кунад, тасҳеҳталаб мебошад. Ин фикр аз он ҷо реша мегирад, ки дар замони Шуравӣ чунин ҳодиса ба расмият даромада буд, ки одатан дар солрӯзи нависанда ё шоир нашрияҳо чеҳраи адибро ба хонанда муаррифӣ мекарданд. Ва ё агар адиб сазовори ҷоизае мегардид низ ҳамин ҳолат рух меод. Чеҳраи адабӣ, ки маъракаи ҷашниро ҳусн мебахшид, аксаран нигоҳи интиқодиро ба эҷодиёти адиб як сӯ мениҳад. Вале ин амал воқиян ҳам нодуруст буд. Чунки ҳақиқати ҳунари ва ҳайсиати инсонии адибро комилан бозғу намекард.

Дар асл жанри чеҳраи адабӣ бояд бозғӯи тамоми паҳлӯҳои ҳунари шоир ё нависанда бошад. Дар баробари дастовардҳои ҳунарии ӯ боҳти эҷодиёташро низ баён намояд, ҳатто омилҳои нокомии ӯро нишон дода, роҳҳои ислоҳ ва пешрафтро низ таъйин кунад. Дар ин сурат чеҳраи ҳунари комил ва бегазанд хоҳад буд.

Намунаи ин гуна чеҳраи адабии комил ва пурмуҳтаворро мо аз эҷодиёти мунаққидони маъруфи рус В.Г.Белинский ва Н.Г.Чернишевский пайдо карда метавонем. Махсусан чеҳрае, ки В.Г.Белинский оиди ҳаёт ва эҷодиёти Пушкин навиштааст, хеле диққатангез ва ҷолиб аст. Ин чеҳра бунёди қавии илмӣ дошта, моҳияти осор ва сатҳи ҳунарии шоири бузурги русро хеле ҳам дақиқ мекушояд.

Мунаққид Соҳиб Табаров асари Ғанӣ Абдулло «Ҷалол Иқромӣ ва эҷодиёти ӯ» ва рисолаи Назрулло Бектош «Садриддин Айни ва эҷодиёти ӯ»-ро дар нақди адабии тоҷикӣ аввалин намунаи чеҳраи адабӣ донистааст. Ба назари мо ин ду асар бештар хусусияти рисолаи тадқиқотиро дошта, наметавон онро чеҳраи комили ҳунарии ин ду нависанда донист. Ҳар ду муаллиф ҳам ба эҷодиёти Айниву Иқромӣ назари яктарафа андохта, осори ҳар ду ро воқеъбинона таҳқиқ накарданд.

Баъдтар ин жанр тадриҷан инкишоф ёфт ва чеҳраи инсониву адабии адибоне ба монанди Мирзо Турсунзода, Муҳаммадҷон Раҳимӣ, Мирсаид Миршакар, Абдусалом Деҳотӣ, Сотим Улуғзода, Раҳим Ҷалил ва дигаронро муҳаққиқон

Носирҷон Маъсумӣ, Холиқ Мирзозода, Атахон Сайфуллоев, Соҳиб Табаров, Муҳаммадҷон Шукуров ба қалам оварданд. Дар ин миён чеҳраҳои адабие, ки донишманди фақид Раҳим Ҳошим оиди эҷодиёти Айнӣ, Лоҳутӣ, Пайрав ва дигарҳо навиштааст, мавқеияти хос дорад.

Зимнан бояд гуфт, ки баъзе аз муаллифони дастурҳои таълимӣ оиди назарияи нақди адабӣ, аз ҷумла С. Табаров чунин ақида дорад, ки чеҳраи адабӣ гӯё фақат «дар вақти дар қайди ҳаёт будани эҷодкор» навишта мешуда бошад. Ин фикрро таҷрибаи адабӣ инкор мекунад ва мо намунаҳои чеҳраи адабиеро, ки пас аз марги эҷодкор навишта шудаанд, дар нақди рус ва дигар халқҳо фаровон мебинем. Бинобар ин ҳам барои навиштани чеҳраи адабӣ барҳаёт будан ё набудани адиб ҳеҷ гуна истисноро дар миён намегузорад.

Жанри чеҳраи адабӣ аз ҷиҳати ҳаҷм маҳдудияте надорад. Муҳим он аст, ки ба воситаи он доир ба эҷодиёти нависанда ё шоир сухани бавазие гуфта шавад. Ҳамчунин ҳангоми навиштани он методологияи илмӣ аз ҷониби муаллиф бояд риоят шавад. Мавридҳои низ ба назар мерасад, ки муаллиф чеҳраи адабиро бо истифода аз усулҳои публисистӣ хеле озоду самимӣ менависад. Вале дар ҳамин ҳолат низ меъёрҳои илмӣ бояд риоят шаванд ва чеҳраи ҳунарии адиб барои хонанда кушода шавад.

Гоҳо дар китоби мунаққидон зери унвони мақолаҳо ё рисола чоп шудани чеҳраи адабӣ мушкилоти тафовути байни рисолаи тадқиқотӣ ва чеҳраи адабиро ба миён мегузорад. Чунин амали мунаққидон зоҳиран эътироф накардани тафовути ин ду жанр асту бас. Вале аслан, хосса имрӯз ин жанри чеҳраи адабӣ дорои махсусиятҳои мебошад, ки онро аз ҳама гуна жанрҳои дигар фарқ мекунад. Ин фарқият аввалан дар шакл зоҳир мешавад. Илова ба ин усули фарогирии мавод ва таҳлил низ дар ҳар ду жанр тафовут дорад. Агар муаллифи рисолаи тадқиқотӣ аз асноду далелҳои таърихӣ имрӯзӣ ҳаддалимкон истифода кунад, баръакс эҷоди чеҳра чунин таҳқиқро наменвисандад. Албатта чеҳраи адабӣ низ ба ҳуҷҷату далелҳои навишта

намешавад, вале усул ва миқёси истифодаи онҳо дар ҳар ду жанр гуногун аст. Дигар ин ки рисола тадқиқоти ҷомеъ ва ҷиддӣ оид ба эҷодиёт ё ягон мушкилоти эҷодӣ бояд бошад. Аммо чеҳраи адабӣ гуфтугӯи ниёзмандона аз боби ҳунари адиб, бурду боҳти эҷодии вай аст.

Хусусияти умдаи чеҳраи адабӣ ҳадафгир ва рӯзмарра будани он низ ҳаст. Рисолаи тадқиқотӣ аз чунин рисолат то андозае озод аст. Вай ба масоили бунёдӣ бештар гароиш дорад. Усули истифодаи иқтибосот ва таҳлили қиёсӣ низ тафовути ҷиддии рисола ва чеҳраро муайян мекунад.

Далелҳое, ки зикр шуд, собит менамоянд, ки ин ду жанр миёни ҳам тафовути ҷиддӣ доштаанд. Илова ба ин муаллифи рисолаи тадқиқотӣ дар истифода ва таҳлилу тафсири асноди иқтибосӣ ва ҳуҷҷатҳои бойгонӣ маҳдудият надорад. Ҳамчунин дар рисолаҳо доир ба ҳаёту фаъолият ва шеваи эҷодии эҷодкор маълумоти батафсил бо таҳлилу тадқиқ оварда мешавад. Жанри чеҳраи адабӣ дар ин равиш маҳдудиятҳо дорад. Дар ин жанр тафсилот ва таҳқиқоти тӯлонӣ ҷои худро ба сареҳбаёнӣ, муъҷазгӯӣ, кӯтаҳсуханӣ ва амиқияти фикр медиҳад. Услуби баёни ин ду жанр низ тафовути ҷиддӣ дорад. Рисолаи тадқиқотӣ бо баёни академӣ, таҳлилу таҳқиқӣ академӣ фарқ мекунад. Жанри чеҳраи адабӣ услуби озоди баёнро меписандад. Ҳатто баёни публисистӣ дар он нуфуз дорад. Дар истифодаи истилоҳот ва таъбироти соҳавӣ низ ин ҷо маҳдудият ва озодии комил рӯи қор аст.

Рисолати жанри чеҳраи адабӣ қабл аз ҳама иборат аз он аст, ки миёни осори адиб, сарнавишти нависандагии ӯ ва алоқамандони адабиёт иртиботи воқеӣ тарҳ диҳад. Фазилатҳои инсонӣ ва ҳунарии шоир ё нависандаро ба хонандагон ошкор созад. Зимни ин тамоюлҳои фикрии адибро ошкор сохта, майлони писандидаро дар шеваи ҳунарии ӯ эълон дорад. Баръакс, аз боби тамоюлҳои нописандидаи эҷодиёт касолати ҳунари ӯ низ сареҳан метавонад бо хонанда гуфтугӯ кунад ва бо ин амал на фақат ба пешрафти ҳунарии адиби мавриди назар кӯмак мекунад, балки билкул ба равнақи адабиёт низ мусоидат хоҳад кард.

Дар замони мо рӯзнамаю маҷаллаҳо барои чопи чеҳраи адабӣ талаботи хоси худро ба тақозо ва савияи завқии ходимони нашрия пеш мегузоштанд, ки ин ҳодиса на ҳама вақт ба рушди жанри чеҳраи адабӣ шароит фароҳам овардааст. Ин талабот дар заминаи маҳдудияти майдони чоп ва талабҳои сиёсии вақт ба миён гузошта мешуд, ки боиси интишори чеҳраҳои нокомил ва бемоя мегардид. Ин гуна чеҳраҳо дар матбуот фаровон нашр шудаанд, ки ҳеҷ кадоми онҳо доир ба эҷодиёти ин ё он адиб сухани бодалел ва қотеъ нагуфтаанд. Муҳимтар аз ҳама ин гуна навиштаҳо ро наметавон осори нақди адабӣ шиноخت ва арзёбӣ кард.

Баъзе муҳаққиқон «мақоми очеркии» (истилоҳи С. Табаров) жанри чеҳраи адабиро аз махсусиятҳои дигари он донистаанд. Ва сабаби инро дар он дидаанд, ки «дар байни ҳамаи нишонаҳои ин жанри танқиди адабӣ ба эътибор гирифтани тарҷимаи ҳол, роҳи тай кардаи эҷодии нависанда ва дар зимни онҳо таҳлилу тадқиқи олами бадеӣ, ба таҳлили равияву усул ва услубу методӣ офариниши асарҳои бадеии нависанда, ба роҳҳои эҷодӣ образ ва типу характерҳои аз зиндагӣ гирифташуда, ба чӣ тавр ҳақиқати ҳаётро тасвир карда тавонистани ӯ ва амсоли онҳо маҳорату қувваи илмиву адабиётшиносӣ ва мунаққидии худро сарф менамояд. Ва мунаққид ҳамаи онҳоро бо тарҷимаи ҳол ва роҳи тайкардаи эҷодии ӯ вобаставу пайваст ва алоқаманд менамояд» (С. Табаров, ҳамон асар, саҳ. 179-180).

Вале таҷриба нишон медиҳад, ки жанри чеҳраи адабӣ метавонад, як паҳлуӣ ҳаёти эҷодкорро фаро гирад. Масалан, баъзе муҳаққиқон ҳангоми навиштани чунин чеҳраи адабӣ танҳо ба санадҳои тарҷумаи ҳолии адиб тавачҷӯх мекунанд, гуруҳи дигар ҷанбаҳои адабӣ-эстетикӣ ва ҳунарии адибро мавриди арзёбӣ қарор медиҳанд ва боз баъзеҳо сирф паҳлуҳои ҳунарий ва услубии мероси адибро таҳлилу таҳқиқ намуда, бурду бохти онро нишон медиҳанд. Дар ин замина чеҳраи адабӣ, ҳолнома, фаъолияти эҷодӣ ва мақоми ҳунарии адибро кашф хоҳад кард.

Дар жанри чеҳраи адабӣ мунаққид илова ба таҳқиқу тадқиқи назарӣ, интиқодӣ ба эҷодиёти нависанда, ба равишҳои эҷодиёт,

тааҳуди иҷтимоӣ, усули эҷодӣ ва асрори коргоҳи ҳунарии нависанда диққати ҷиддӣ медиҳад. Дар ин замина ҷанбаи таҳқиқии ин жанро бояд таъкид кард. Аз ин ҷиҳат жанри чеҳраи адабӣ бо рисолаҳои илмии академӣ ва оммавӣ қаробат дорад. Вале ин наздики бо хусусияти саривақтӣ, бо сухани аввал буданаш доир ба эҷодиёти ин ё он адиб, бо ин ки шояд нахустин бор сухани бавазне ба ин восита доир ба мушкилоти эҷодиёти адибе гуфта мешавад, аз ҳама гуна жанрҳои дигар, хосса рисолаҳои илмӣ тафовути ҷиддӣ дорад. Ҳарчанд чеҳраи адабӣ бо усули таҳқиқ, ки аз фазилатҳои илмӣ бархурдор аст, як андоза таҳқиқоти адабиётшиносиро мемунад, вале бо зуднигарӣ, масъалачӯӣ, масъалагузорӣ, пешбинӣ ва махсусан арзёбии бурду боҳти осори адиб хусусиятҳои хос пайдо мекунад ва мустақилияти ин жанр низ ба ҳамин хусусиятҳо вобастагӣ дорад. Илова ба ин чеҳраи адабӣ заминаи аввалин ва устувореро барои таҳқиқоти минбаъда оиди эҷодиёти адиби мавриди назар муҳайё месозад.

Дар боло сабки эҷоди чеҳраи адабиро аз махсусиятҳои ин жанр шинохта будем. Ақнун чанд нуқтае доир ба хусусиятҳои хоси сабки ин жанр бояд гуфт. Соҳиб Табаров оиди сабки ин жанр сухан ронда, аз ҷумла менависад, ки «бо тамоми гуногунии равияву услуб ва наҳви фардии мунаққидон нигоҳ накарда, жанри симои адабии танқиди адабӣ асосан бо равияву усул ва услубу тарзи баёни илмиву оммавӣ (илмиву беллетристӣ) ва илмиву публисистӣ ҳампайвандӣ дорад. Аммо дар ҳар яке аз ин ду услуби офариниши жанри симои адабии танқиди адабӣ бо қонунҳои адабиву бадеӣ ва эстетикӣ риоя карда мешавад, то ки бо ҳамин роҳи тай кардаи эҷодии нависанда, хусусиятҳои бадеӣ, ғоявӣю тематикӣ, ҷаҳонбинӣ, ҷаҳоншиносӣ ва ҷаҳонфаҳмӣ, метод ва услубу равияи фардии ӯ ва монанди онҳо равшан ва кашф гарданд» (С. Табаров, ҳамон ҷо; саҳ. 181). Ба ин гуфта метавон афзуд, ки махсусияти сабки ин жанро мисли жанрҳои дигари адабиёт, аз ҷумла нақд ҳуввият ва табиати эҷодии муаллиф ба роҳ меандозад ва устувор месозад.

Масалан, дар танқиди адабии тоҷик мо намунаҳои гуногуни

тарзи навишти чеҳраи адабиро мушоҳида мекунем. Гурӯҳе чеҳраи адабиро бо лаҳи ва наҳви хеле ҳам устувори илмӣ менависанд. Созмони ин гуна асарҳо аз лиҳози наҳв, хеле ҳам қавӣ ва тағйирнаёбанда аст. Дар ин сабк муаллифон тафаккури оммавиرو ба эътибор нагирифта, дар бораи эҷодиёти адибе бо истифодаи дақиқи истилоҳоти соҳа ва корбасти категорияҳои илмӣ сухан мегӯянд. Вале ин маънои онро надорад, ки ин гуна навиштаҳо бо асарҳои тадқиқоти илмӣ комилан ҳамгун бошанд. Баръакс дар ин асарҳо хусусиятҳои зоти жанри чеҳраи адабӣ қатъан риоя шудааст. Баъзе чеҳраҳои адабиётро, ки Муҳаммадҷон Шакурӣ дар бораи нависандагони муосир, аз ҷумла Ҷалол Иқромӣ ва Фазлиддин Муҳаммадиев навиштаанд, метавон ба ҳамин сабк дохил кард. Ҳамчунин, ба назари мо, чеҳраҳои адабие, ки Абдунабӣ Сатторов ва Худой Шарифов навиштаанд, низ бо ҳамин усул аст.

Дар нақди адабии тоҷикӣ тарзи нисбатан озоди чеҳранигорӣ низ ба назар мерасад. Ин тарзи навишт гоҳо хеле шоирона буда, оҳанги публисистӣ низ дар он нуфуз дорад. Ин сабк риояти қатъии истифодаи истилоҳот ва категорияҳои илмиро зарур наметавонад. Онро як навъ гуфтугӯи озод ва самимонау пурэҳтирос дар боби ҳаёт ва эҷоди адиб метавон умвон кард.

Истифода аз унсурҳои ёддошт ҷанбаи ҳуҷҷати ин гуна чеҳраҳои адабиро афзоиш медиҳад. Бояд таъкид кард, ки ин фазилатҳо арзиши илмӣ ва интиқодии чунин навиштаҳоро коҳиш наметавонад, балки меафзояд. Дар ин равиш баъзе навиштаҳои Аскар Ҳаким, Сафар Абдуллоро метавон ёд кард. Махсусан чеҳраҳои адабие, ки Аскар Ҳаким дар бораи Аминҷон Шукӯҳӣ, Раҳим Ҷалил ва Мӯъмин Қаноат навишта, аз ин хусусият саҳт бархурдор ҳастанд. Вале ҷанбаи таҳқиқӣ ва интиқодии онҳо низ қавӣ буда, муаллиф дар роҳи муайян намудани асрори эҷодӣ, шеваи ҳунари ва маҳорати ин адибон кӯшиши ҷиддӣ ба харҷ додааст.

Дар матбуоти тоҷикӣ зери умвони «Чеҳраи ҳунар» чеҳраҳои адабигунае низ тӯли даҳсолаҳои охир ба ҷоп расидааст, ки онҳоро наметавон ба ин жанри нақди адабӣ мансуб донист.

Онҳоро ба унвони ангораҳои камзарф ва каммуҳтаво метавон ёд кард, ки ҳеҷ гуна арзиши адабию интиқодӣ надоранд.

Мунаққид Соҳиб Табаров ба тадқиқоти муҳаққиқон истинод карда, дар адабиётшиносӣ ва нақди адабии дунё баъзе майлонҳоро зикр мекунад, ки таҳқиқи чеҳраи адибро «бо ҳолату вазъияти субъективӣ ва мавҷудияти олами ботинии шахсӣ-фардии санъаткор алоқаманд месозанд» (с. 181). Ба фаҳмиши ӯ «чунин мунаққидон аз тарҷимаи ҳол ва эҷодиёти нависанда, аз ҳар образу типу характерҳои тасвиркардаи ӯ ва монанди онҳо «томият» («комплексҳо»)-и фрейдистӣ ва «худтаҳлилқунӣ»-и бадеиро ҷустуҷӯи менамояду бас». Муҳаққиқ ин усули эҷоди чеҳраи адабиро наменвисандад ва таъкид мекунад, ки «танҳо ҷустуҷӯи олами ноаён, кашфи ниҳонхонаи персонажу қаҳрамонҳо ва образҳои хираву торики асари бадеӣ чигунагии ҳуди нависанда ва моҳияти асосии ғоявию тематикӣ эҷодиёти ӯро муайян намекунад» (с. 181). Ин ақида, албатта, то ҷое ҷон дорад. Вале бо ин усул навиштани чеҳраи адабӣ самаранок ҳам ҳаст. Осори адибро ба навъе «ҳолномаи қалб ва рӯҳи ӯ» низ шинохтаанд. Сарнавишти асар сарнавишти адибро такмил медиҳад ва акси инро низ метавон чашмдор буд. Басо шудааст, ки «комплексҳои фрейдистӣ» саҳнаҳои торики ҳаёт ва эҷодиёти адибро хеле амиқ ва аниқ муайян кардаанд. Намунаи барҷастаи чунин тадқиқот асари донишманди маъруфи рус Лотман оид ба Карамзин ва осори ӯ мебошад.

Жанри чеҳраи адабиро барои пиёда кардани ҳадафҳои «маданияти оммавӣ» ва «индустирияи маданӣ» низ истифода мебаранд, ки танҳо моҳияти таблиғотӣ дошта, чандон арзиши интиқодӣ надорад. Ин амалро баъзе мунаққидон фақат бо мақсади судҷӯӣ амалӣ месозанд, ки рабте бо нақди солим надорад.

Муҳаққиқони соҳа се намуди шакли жанрии чеҳраи адабиро ба мушоҳида гирифтаанд:

- а) очерки тарҷумаиҳолӣ;
- б) очерки танқидиву тарҷумаҳолӣ;
- в) очерки чеҳраи ҳунар.

Ба гумони мо шояд чунин тақсимот аз назари фарогирии маводи таҳқиқӣ дуруст бошад, вале ба он илҳоқ қардани исми очерк ҳуввияти жанри чехраи адабиёро ҳалалдор мекунад. Беҳтар аст онҳоро чун се усули эҷоди чехраи адабӣ пазираем. Воқеан ҳам далолати маънӣ ва равиши эҷодӣ ин се усул низ бар ҳамин аст. Мунаққиде ҳаст, ки гароиши ҳунари ӯ ба ифшои асноду арқоми шарҳиҳолии адиб бештар аст. Нафари дигар ба интиқод ва падид овардани сарнавишти инсонӣ ва ҳунарии адиб майл дорад. Ва ниҳоят саввумиро таҳқиқи ботаании чехраи ботинӣ ва зоҳирии ҳунари эҷодкор гирифтор медорад. Ин се усули офариниши чехраи адабӣ дар маҷмӯъ сарнавишти комили инсонӣ ва ҳунарии эҷодкорро таҳия мекунанд, ки арзиши ҳам бадеию интиқодӣ ва ҳам таърихӣ дорад.

Аз хусусиятҳо ва мақома, ки ин жанр дар нақди адабӣ дорад, метавон хулоса қард, ки он чун воситаи фаврии таҳқиқ ва интиқоди осори бадеъ ва корномаи офарандагони он, бешак, умри бардавом дорад ва дар муайян намудани сатҳу савбияи адабиёт ва офарандагони он саҳми фаровон хоҳад дошт.

НАҚИЗА

Муҳаққиқони таърихи нақд нақизаро аз жанрҳои нав ва фаъолу самарабахши нақди адабӣ донистаанд. Нақизаи нақди адабӣ дар пайравӣ ба шакли нақизаи адабӣ ба вуҷуд омада, маъноӣ луғавӣ он акс, хилоф, муқобил ва ғайра мебошад. Дар тафсири маънии истилоҳии он, ки ба нақди адабӣ мутааллиқ аст, метавон гуфт нақиза асарест, ки дар жанрҳои гуногуни манзуму мансур гуфта шуда, дар нақди адабӣ ҳамчун ифодаи акси фикр, хилофи маънову мазмун ва гоҳо шаклу услуб, забону поэтика ва наҳви асари дигар, мутоибаомезона навишта мешавад. Ин маъноӣ онро дорад, ки мунаққиз ба асари мавриди назараш бо истехзо ва музҳикона ҷавоб мегӯяд.

Дар адабиётшиносии Аврупо ин жанр бо номи пародия, ки

маънии акс, яъне «акси ода» - «акси суруд» - ро ифода мекунад, машхур мебошад. Дар ибтидои пайдоишаш ҳадафи нақиза интиқоду мазаммат ва ҳаҷву истеҳзои осори бадеӣ буд. Ба ифодаи дигар аз оғози пайдоишаш ин жанр ҷанбаи фаъоли интиқодӣ дошт ва онҳое, ки ба эҷоди нақиза даст задаанд, қаблан ба интиқод ва музҳики осори номатлубу мардуд ва ҳатто машхури аз ягон ҷиҳат нописанд пардохтаанд. Ин равия ҳам дар адабиёти Аврупо ва ҳам адабиёти гузаштаву имрӯзаи тоҷик собиқаи равшане доштааст. Замони руҷди нақизаро дар адабиёти Аврупо ба асрҳои XVIII ва XIX мансуб медонанд.

Мунаққид Соҳиб Табаров аз қавли адабиётшиноси муосири рус А.А.Морозов иқтибос карда, нақизаи адабиёти бадеиро, ки аз нақизаи нақди адабӣ тафовут дорад, ба се гурӯҳ қисмат мекунад. (С.Табаров, ҳамон ҷо, саҳ. 190).

Аввалин нақиза истеҳзои (юморӣ) буда, ки оғандаи тамасхуру истеҳзо ва музҳик (масхара)-мебошад ва бо лаҳни интиқодии музҳиколуд қорбасти шудааст. Қаҳрамони зеҳнии ин гуна нақизаҳо аз ҷониби мунаққид боадабона нақз мешавад. Дар гуфтани ин гуна нақиза муаллиф ҳама вақт ҳадди одобро риоят мекунад. Дар ин равия муаллифон метавонанд дар бораи худашон низ нақиза гуянд. Аз ҷумлаи чунин нақизаҳоро дар таърихи адабиёти навини тоҷик Пайрав Сулаймонӣ гуфтааст. Шеъри Лоиқ «Ҳазрати Лоиқ»-ро низ метавон шакли тоза ва пурмуҳтавои чунин нақиза донист.

Дар зимн пораеро аз нақизаи Пайрав иқтибос мекунем то моҳияти ҷунари нақизагӯии шоир барои хонанда равшан шавад.

*Эй шоири оташқалами бо қадами нав,
савдогари Маскав,
Дар дашнаи ишканҷаи танқид забаррав,
афтода ба тиргав.
Аз зарбаи танқид дамодам шуда беҳол,
афсурдаву помол,*

3-он аст, ки худро шумури «куру кару пол»¹
 тарсида зи чанқол.
 Ҳон, эй асари «Курсии хунин»-и ту хун-хун,
 эй шоири Мачнун
 Ҷон хуну ҷаҳон хуну замин хуну замон хун,
 олам шуда гулгун²
 Ҳарчанд писимист шуморанд азизон,
 танқиднависон,
 Лекин ту далеронаву мардона қадам мон,
 дар соҳаву майдон.

Ин нақиза, ки пур аз талмеҳу таърих аст, баъд аз ҳучумҳои паёпай ва ғаразхоҳонаву инодкорунаи муонидони сулффеъли шоир навишта шуда, назар ба пайбурди С.Табаров на дар истеҳзои худи Пайрав ва шеъри ӯ, балки дар тансиқи устодонаи онҳое, ки хоса мунаққидоне гуфта шудааст, ки мароми эҷодӣ ва ҳусни шеъри шоирро дида натавонистаанд ё нахостаанд, ки бубинанд.

Пайрав Сулаймонӣ бо номи «Намунаи шеърҳои Пайрав» низ нақизае навишта буд, ки дар он аз шеърҳои «Корвон», «Ду ҳучум», «Якуми Май», «Навиди Вахшстрой» ва «Тахти хунин» баъзе мисраъҳоро интихоб карда, онҳоро ришханд кардааст.

Дуввумӣ, ба ифодаи С.Табаров «нақизаи ҳаҷвие, ки он бевосита ба зидди объект ва мавзӯи асари нақизашаванда навишта шуда, дар он асосҳои ғоявӣ ва махсусан бадеии он асар саҳт танқид карда мешаванд» (С.Табаров, ҳамон ҷо, саҳ. 191). Ва муҳаққиқ дар ин равиш нақизаи Пайравро ба осори Р. Ализода мисол меовард.

Пайрав, «шоири шеърҳои махсус»-ро коҳиш мекунад, ки «Аттор най чӣ мефурӯшӣ. Беҳуда ту ин «давои махсус?» Ва баъд меафзояд:

1. Ишора ба мисраи «Гарчи дар зиндагӣ хомӯшам, лек...» ки аз шеъри «Қалам» аст.

2. Ишора ба суиистифодаи калимаи «хун» дар достони «Тахти хунин».

Не қофия, не вазн, на сару дум,
Охир, чи бувад, «балои махсус»?!
Ҳарчанд ба тору чанг баistem,
Ҳосил нашуд он «навои махсус»
Хоҳӣ, ки зи шеър баҳра ёбӣ,

*халқ барад сафои махсус,
Аз Лоҳутиву санъати ӯ
ибрат гиру ризои махсус»*

Дар ҷои дигар Пайрав ба тақозои сабки Ғулом Ализода нақиза меоварад, ки аз шеъри Ализода тафовут додани он басо душвор аст. Пайрав ба воситаи ин нақиза харобии шаклу мазмуни шеъри Ализодаро хеле барҷаста менамоёнад:

*Дар майдони пахтазор
Трактор замин меронад
Биёед, эй рафиқон,
Нақарот:*

Ҳой-ҳой ҷоне!

Ёр-ёр ҷоне!

2 бор

Дар қанорҳо пахтаҳоро андозед,

Пур кунед, иҷро кунед планро,

Эй комсомолон...

Нақарот: Ҳой-ҳой ҷоне вой-вой ҷоне!

Дар адабиёти имрӯзаи тоҷик низ намунаҳои барҷастаи чунин нақиза ба чашм мерасад, ки аз ҷиҳати сабку услуб устувортаранд. Масалан, нақизаи Бозор Собирро ба шеъри Гулназар аз барҷастатарин намунаҳои нақизаи интиқодӣ бояд шинохт.

Навъи саввум нақизаҳое мебошанд, ки дар он порчаҳо, лавҳаҳо, ибораҳо ва калимаҳои асари нақизашаванда чун далели шайъӣ барои фошсозии он асар истифода мешаванд. Ин гуна нақиза низ дар пайрави сабки асари мавриди интиқод

навишта мешавад. Нақизаи «Пайрав Сулаймонӣ», ки шоир барои худаш навиштааст, нақизаҳои дигари ӯ «Намуна»- и шеърҳои Пайрав ва «Намуна»-и ашъори рафиқ Зеҳнӣ» низ аз ҳамин навъ нақизаанд.

Зимнан бояд гуфт, ки ин се тарзи гуфтани нақизаро олими рус А.А.Морозов дар заминаи мероси адабии русӣ ба мушоҳида гирифтааст, ки С.Табаров ба адабиёти мо татбиқ кардааст. Мутаассифона, ҳуди маводи адабиёти ғании ҳазорсолаи мо дар ин равиш ҳанӯз комилан омӯхта нашудааст. Бинобар ин дар бораи навъҳо ва моҳияти ин жанр ҳанӯз ҷарфи охиrho наметавон гуфт.

Нақиза дар рӯзгори мо низ яке аз жанрҳои фаъоли нақди адабӣ буда, дар заминаи пайравӣ қубҳи асарҳои адибонро ошкор месозад. Ин фошсозӣ метавонад паҳлӯҳои гуногуни мероси адабиёти фаро гирифта, асарро ҳам аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ҳам шакл мавриди интиқод қарор диҳад. Зимни интиқод мунаққид метавонад аз воситаҳои тасвири муаллиф фикраҳои ҷудогонаи асари ӯро алайҳи ҳуди ӯ истифода барад. Аз ин ҷиҳат нақизаи нақди адабӣ қанбаи қавии интиқодӣ дошта, барои аз байн бурдани шеваҳои номатлуби адабӣ кӯмак мекунад.

Назар ба мушоҳидаи С.Табаров «яке аз воситаҳои асосии тасвирии нақиза тақлиду пайравӣ ва воситаи дигари тасвири он ҳаҷву истеҳзо, тамасхуру писханд, ҳисоб меёбанд» (Ҳамон ҷо, саҳ. 194). Ин ҷо тақлиду пайравиро ба ин маънӣ бояд фаҳмид, ки мунаққиз ба навиштаҳои беҳунарона ба дараҷае тақлид мекунад, ки қаринаро аз асл тафовут додан душвор меафтад. Намунаи ин гуна нақизаро, чунон ки зикр кардем, Пайрав ба шеъри Ғулум Ализода гуфтааст.

Нақизаеро, ки ҳамчун жанри нақди адабӣ тафсир мешавад, мавзӯ ва маводи хосу мушаххас аст. Он чӣ ки мунаққиз фикр мекунад ва ба асари мавриди гуфтугӯ ҳамл медиҳад, аз табиати он асар берун омадааст. Яъне он мабдаъи нописанд боиси гуфтугуи истеҳзоомез гаштааст, ки қанбаи қавии интиқодӣ дорад ва бешак барои ислоҳи заъфи ҳунар кӯмак мекунад.

Яке аз хусусиятҳои нақизаи нақди адабӣ аз он иборат аст,

ки вай аз чиҳати шакл ва муҳтавиёт ба асари нақиза шуда хеле наздик аст. Ин қарробати истехзоомез ва пуртазод буда, ҳам дар шакл ва ҳам дар дарунмоия асар ифода мешавад. Дар ин гуна нақизаҳо мунаққид ба воситаи ҳаҷву истехзо ва тасвирҳои музҳику хилоф нуқсонҳои асари мавриди гуфтугӯро фош сохта, муаллифашро зери тозиёнаи танқид мегирад. Дар ҳамин равиш Абдусалом Деҳотӣ бар ғазали Муҳаммадҷон Раҳимӣ ва Ҳабиб Юсуфӣ низ ба шеъри Раҳимӣ нақиза бастаанд, ки арзиши фаровони интиқодӣ доранд.

Дар адабиёти гузаштаи мо як шакли машҳури нақизаро, ки онро тансиқ низ мегӯянд, муҳаққиқони таърихи адабиёт ба мушоҳида гирифтаанд. Муаллифи ин навъи нақиза ба шакл ва мундариҷаи асари мавриди гуфтугӯ пайравӣ карда, моҳияти фасодкорию муаллифи онро ошкор месозад. Дар ин равиш ҳар ду асар, яъне ҳам нақиза ва ҳам асари мавриди гуфтугӯ ба ҳам ба дараҷае монанд хоҳанд буд, ки фарқияти онҳоро муайян кардан басо душвор аст. Намунаи ин гуна тансиқро дар адабиёти пешин Зайниддини Восифӣ бо камоли хунар гуфтааст. Дар адабиёти навини тоҷикӣ намунаи барҷастаи он, чунон ки зикр шуд, ба қалами Пайрав тааллуқ дорад. Пайрав дар нақизаҳояш аз воситаҳои тасвири бадеӣ басо хунармандона истифода карда, чеҳраи хунарию музҳик ва риқатовари ҳамтои эҷодкорашро ба вучуд овардааст.

Нақизаи нақди адабӣ моҳияти «таҳлиливу таҳқиқӣ ҳам дорад. Аммо мунаққидон натиҷаи таҳлилу тадқиқ ва таҳқику танқиди асарҳои бадеии нақизашавандаро ба воситаи ришханду писханд, мазаммату танқид ва ҳаҷву истехзо ба даст мебароранд ва бо ҳамин ба он асарҳо баҳо медиҳанд. Ба ин восита мунаққид (масалан, Восифӣ ва ё Пайрав) на танҳо пеши роҳи камбудӣ ва саҳву хатои муаллифи асари бадеии нақизашавандаро мегирад, балки гоҳо ба тавассути нақизааш ба ҷараёни эҷодиёти муаллиф ё адабиёти муосир ва ё адабиёти оянда таъсири мусбат ҳам мерасонад» (С.Табаров, ҳамон ҷо, саҳ. 197).

Нақизаи нақди адабӣ омил ва шарту шароити хос дорад. Агар омили асосӣ ва барангезанда маводи адабӣ бошад, шароит

ва шарти эҷоди он низ мушаххас аст. Маълум аст, ки бунёди нақизаро ҳаҷву истеҳзо ташкил медиҳад. Вале ин ҳаҷву истеҳзо набояд аз доираи одоб ва ҳадди эътидол берун бошад. Махсусан нақизаи нақди адабӣ ҳеҷ гуна таҳқирро наменписандад. Риояти одоб ва муоширати солеҳонаву хушахлоқона аз шартҳои муҳими эҷоди ин навъ аст.

Дар ҳамин равиш вазифаи ин жанр низ мушаххас аст. Нақизаи нақди адабӣ, қабл аз ҳама чун нақд ба чараёни адабиёт, ба эҷодиёти адибони алоҳида доварӣ мекунад. Аз ин мавқеъ вай жанри фаврӣ ва зуд ҷавобгӯ ба масоили доғи адабӣ дар мисоли эҷодиёти ин ё он нависанда аст. Дар ин равиш мунаққид метавонад ва ҳақдор аст як асари комилро аз рӯи усулҳои таҳқиқи интиқодӣ зери назар қарор диҳад, бо сабки ба худаш хос ва истифода аз дастурҳои ҳаҷвнигорӣ нуқсонҳои шаклӣ ва мундариҷавии онро ошкор созад. Ин гуна нақиза арзише ба афкори интиқоди зам хоҳад кард, ки ба пешрафти адабиёт, албатта, мусоидат мекунад.

Дар баробари таъйини вазифа ва ҳадафи нақизаи нақди адабӣ шарти дигари муҳимро низ бояд ёдрас кард. Дар нақиза ду унсури муҳим ҳаст: яке маншаъи эҷод, дигаре маншаъи исбот. Маншаъи эҷод бояд воқеӣ ва бодалел бошад. Он вақт маншаъи исбот низ воқеӣ ва собит ба назар меояд. Агар мунаққид ин шартро риоя накунад ҳарфаҷ бечо, бедалел ва собитнашуда монда, худаш маншаи истеҳзо ва тамасхур қарор хоҳад гирифт.

Дар адабиёти имрӯз расм шудааст, ки аввал мунаққид пораеро аз асари нақзшаванда иқтибос кунад ва баъд ба он нақиза бандад. Ин амал низ дуруст аст, яъне далели воқеист дар тақвияти сухани мунаққиз. Мунаққиз бо зикри пораи номатлуб худ ба ифшои сурат ва сирати музҳики он осор мепардозад, ки ин амал таъсири сухани ӯро меафзояд.

Ҳангоми эҷоди нақизаи нақди адабӣ муаллиф бояд хусну қубҳи асари мавриди назарашро комилан фаро гирад. Он асарро ҳам аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва ҳам шаклу услуб хуб қазоват кунад. Ба ифодаи дигар, «ба мушоҳидаву мулоҳиза ва дарку фаҳмиши «мағзи дохилии» асари нақизашаванда, ба

мустаҳкамӣ ва каму костӣ, ба дурустӣ ва ё нодурустии асосҳои мундариҷавию шаклӣ, мавзӯю ғоя ва поэтикаи ҳам асар ва ҳам лабораторияи эҷодии нависанда ҳаққонӣ сарфаҳм рафтани ва ба онҳо рости дуруст ва ҳаққониву мушаххас даҳлат намудани ва баҳо додани ва монанди онҳо сабабгори дурустӣ ва ё нодурустии эҷоди нақзи танқиди адаби мегарданд» (С.Табаров, саҳ. 198).

Нақзи нақди адаби сабу саликаи хос дорад, хусусияти музӣ тарзу тариқи хоси гуфтугӯи истеҳзоомезро барои нақзи ба роҳ андохтааст. Ин хусусият созмони сарфию наҳви нақзаро тарҳ медиҳад ва риояти он аз ҷониби мунаққид шари бебадал аст. Шеваи малеҳ ва лаҳни обдори пуристеҳзову ботамасхур хоси нақзи аст, ки қурби онро меафзояд. Махсусан нақзи нақди адаби ҳеҷ гуна дағалбаёнӣ ва ё шеваи зӯргӯиву худписандонаро намеписандад. Назари воқеъбинона ва бархурдори комил аз бурдубохти асари мавриди назари мунаққиз сабаб мешавад, ки фикри интиқодии ӯ арзиш пайдо кунад. Агар ин амал хурдагирона ва ноогоҳона анҷом гирад, худи муаллиф боиси маломат ва сарзаниш мегардад ва эътибори суҳанаш низ аз байн хоҳад рафт.

БА ҚОИ ОХИРСУХАН

Сӯҳбати мо аз боби нақд ба поён расид. Мо гуфтугӯӣ судманде доштем аз таърихи пайдоиши андешаҳои адабӣ, ҷараёни инкишофи назарияи нақди адабӣ ва масоили ба он анлоқаманд. Шояд маълумоти мо дар ин боб то ҳадде маҳдуд буд. Вале ба ҳар ҳол андешаҳои назарӣ дар заминаи маводи адабиёти пешрафтаи дунё, аз ҷумла адабиёти тоҷик матраҳ гардид. Таҳлилҳо ва таҷзияҳои мо фақат бар аҳкоми иҷтимоӣ таъя надошт, балки ҳунар ва мояи асосии он безаволиву судмандӣ аз нигоҳи мо арзиши бунёдӣ дошт.

Ҷаҳоне, ки ба нисбият ва тасаввур асос ёфтааст, ба андешаҳои адабӣ, махсусан дастурҳои интиқодӣ низ дасти таҳрир медарорад. Мо ҳанӯз натиҷаи асафбори дасти таҳрири идеологӣ замони шӯравиро дар ҳунар яксӯ нагузоштаем. Ин дастурҳо ҳанӯз муҳаррики афкори интиқодӣ дар муҳити адабии мо ҳастанд. Вале адабиёт, аз ҷумла илми омӯзиш ва арзёбии он – нақди адабӣ дар пояҳои устувор аст, ки ҳар бода набояд онро биларзонад ё барканад. Ин пояҳоро адибон ва мунаққидони содик, ки арзишҳои маънавии умумибашариро азиз шинохтаанд, устувор медоранд. Мояи илмии андешаҳои Арастуи юнонӣ ба ин далел то имрӯз ба мо ғизо медиҳад. Дастурҳои назарӣ амалии Шамси Қайси Розӣ маҳз ба ҳамин сабаб то замони мо ҳамчунон арзишманд ва корсоз боқӣ мемонанд. Маҳз ба ҳамин далел мо ба таҷрибаи Сент Бёв рӯ меоварем, Белинскийро қадр мекунем.

Дарё раҳнамои одил, ҳақ ва беминнат аст. Пас мебояд аз паси он роҳ гирифт. Ба ганҷи хазинаи афкори адабии башар роҳ ёфт. Ин кори душвор, вале судмандро бояд, ки имрӯз анҷом дод, вагарна фардо дер хоҳад шуд.

ЁДДОШТ

1. «Фанни шеър».— Душанбе, 1985
2. Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ. Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мукулмонкулов.— Душанбе, 1977
3. Бахтин. Проблемы поэтики Достоевского.— М. 1963
4. Рашиди Ватвот. Сади волшебство.— М., 1985
5. Абулҳусайни Зарринкуб. Нақди адабӣ.— Теҳрон, 1354
6. Зеҳнӣ. Санъати сухан.— Душанбе, 1979
7. Поспелов. Введение в литературоведение.— М. 1976
8. Родуёнӣ. Тарҷумон—уя-балоға.— Д.— 1986
9. Тимофеев. Словарь литературоведческих терминов.— М. 1979
10. Шамси Қайси Розӣ. «Ал-муъҷам».— Душанбе, 1989
11. В.Г. Белинский Речь о критике.— Пол. Собр. Соч. Т 6.— М., 1976
12. Н.А. Туллеев. Теория литературы.— М. 1985
13. С. Саъдиев. Мазмун ва шакли осори бадеӣ.— Душанбе, 1976
14. Унсуралмаолии Кайковус. Қобуснома,— Душанбе, 1979
15. Р. Мукулмонкулов. Асрори сухан.— Душанбе, 1980
16. Р. Мукулмонкулов. Назарияи адабиёт.— Душанбе, 1990
17. Х. Шарипов. Каломӣ бадеъ.— Душанбе, 1991
18. С. Табаров. Асосҳои назарияи танқиди адабӣ.— Душанбе, 1999

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	3
НАҚДИ АДАБИ ВА МОҲИЯТИ ОН	5
РАВИШҲОИ НАҚДИ АДАБИ	19
НАҚДИ АХЛОҚӢ	21
НАҚДИ ИҶТИМОӢ	25
НАҚДИ РАВОНШИНОСӢ	32
МУШКИЛОТИ НАҚД	36
ЖАНРҲОИ НАҚДИ АДАБИ	50
МАХСУСИЯТҲОИ ЖАНРӢ	54
АНДЕШАҲОПИРОМУНИ ЖАНРҲОИ НАҚДИ АДАБИ	57
ТАҚРИЗ	62
МАҚОЛА	77
МУБОҲИСА	87
МУНШАОТ	95
ХУЛОСА	102
НАҚИЗА	117
БА ҚОИ ОХИРСУХАН	125
ЁДДОШТ	126

Ҷумъакул Ҳамроев

Асрори нақди адабӣ

Ба матбаа 08. 06. 2005. Супорида шуд. Андозаи 60x84 ¹/₁₆.
Ҷузъи чопӣ 8. Супориши № 64. Адади нашр 500.
Нархаш шартномавӣ

Нашриёти «Деваштич»
ш. Душанбе, хиёбони «Дӯстии халқо», 47
Тел: 23-56-66, 27-61-47
E-mail: devashtich@tojikiston.com